

319 994

36

9
2002

Ókortudományi Értesítő

IX. szám

Főszerkesztő:

Németh György

Szerkesztő:

Keisz Ágoston

Debrecen
2002

*Az Ókortudományi Értesítő
tisztelettel köszönti
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Klasszika-filológiai Tanszéke által
2002. május 23-25. között rendezett
V. Magyar Ókortudományi Konferencia
valamennyi résztvevőjét.*

UTÁNPÓTLÁS

E rovatunkban két PhD-értekezés és a 2001-ben Szegeden megrendezett OTDK két dolgozatának összefoglalóját közöljük.

Mogyoródi Emese

Kolophóni Xenophanés teológiája és a görög morálfilozófiai reflexió kezdetei

Doktori értekezés tézisei

I. Az értekezés tárgya

Xenophanés tanításainak tudományos, illetve filozófiatörténeti jelentőségének értékelése az antikvitástól kezdve vitatott volt. Talán ennek is köszönhető, hogy a modern kutatásban egyetlen más presókratikus gondolkodó értelmezése sem változott oly mértékben, problematikus *status quo*jának meghatározásától függően, mint Xenophanésé. Vajon ő is elsősorban természetfilozófus volt, miként milétosi elődei – amint azt a legkorábbi, rá vonatkozó, Hérakleitosztól és Empedokléstől származó testimóniumok tanúsítják? Ha igen, miként kapcsolhatóak koherens módon a természeti jelenségekre vonatkozó tanításai a teológiákhoz? Hiszen teológiájának középpontjában „egy, leghatalmasabb Isten” (B 23) áll, aki vagy amely „fáradtság nélkül, percepciójából (közvetlenül) eredő akaratával/értelmével mindeneket ráz” (B 25), ő maga azonban „mozdulatlan” (B 26) – ennél fogva azonban viszonya a fizikai világhoz első pillantásra is problematikus. És mi köze ennek a sajátos istenképnek vagy éppenséggel Xenophanés természetfilozófiai tanításainak szkeptikus, mindazonáltal az emberi megismerés lehetőségeit nem teljes egészében tagadó, episztemológiai jellegű gondolataihoz (DK 21 B 18, B 34, B 35, B 36 és B 38)? Vagy elsősorban nem természetfilozófus volt, hanem teológus, akinek filozófiatörténeti jelentősége esetleg épp ennél fogva kérdőjelezhető meg? Ha igen, vajon ez azt jelenti-e, hogy ki kell zárunk a „komolyabb” görög filozófusok sorából, és – érdemeit kisebb vagy nagyobb mértékben elismerve – be kell sorolnunk őt a görögök olyan, az általános művelődést alakító vallási, valláserkölcsei vagy politikai gondolkodói-tanítói közé, mint Hésiodos, Tyrtaios, Solón vagy Theognis? Avagy a monista eleai filozófia kezdeményezője, amint azt Platón és Aristotelést követve a doxográfiai hagyomány jó része is tartotta? Ezek a Xenophanés filozófiájának értékelését alapvetően meghatározó kérdések a kutatásban máig vitatottak. Eldöntésük és tisztázásuk azonban nem csupán magának Xenophanésnek az értékelése szempontjából fontos, hanem közvetve kihathat az egész görög filozófiatörténet alakulásának értelmezésére. Értekezésemben arra vállalkozom, hogy Xenophanés különféle tanításainak komplex elemzésével, a legújabb kutatások credményeinek fényében tisztázzam filozófiatörténeti helyét és szerepét. A vizsgálódások közelebbi kérdésfelvetései szempontjából itt szükséges egy, a kutatás történetére vonatkozó rövid áttekintés.

Főként az eleai hagyománnyal való összekötésének – valamint nyilvánvalóan Platón és Aristotelés erre vonatkozó autoritásának – köszönhető, hogy Xenophanés filozófiatörténeti jelentőségét a modern kutatás sokáig nem kérdőjelezte meg. Midőn azonban a kutatók óvatosabban kezdték kezelni az efféle ókori hagyomány evidenciáját, és felfigyeltek rá, hogy a későbbi tanúságtevők – különösen a filozófusok – előszeretettel saját elméleti előfeltevéseik

* ELTE BTK Ókori és Középkori Filozófiatörténeti Tanszék. Témavezető: Dr. Steiger Kornél tanszékvezető egyetemi docens

keretein belül értelmezik az elődök tanításait, amelyekről tudósítanak, és ez eredeti tanításaik komoly torzításához vezethet, a platóni-aristotelési tanúságtétel megbízhatóságát is megkérdőjelezték (elsőként Burnet 1920). E hagyomány hitelességét részben alátámasztotta a *De Melisso, Xenophane, Gorgia* című, jórészt az aristotelési corpusban fennmaradt, de semmiképp nem tőle származó irat, mely eleai típusú érveléssel alapozza meg egyetlen isten létezését és ennek az istennek az attribútumait. Erről az iratról sokáig feltételezték, hogy noha jóval későbbi korból származik, autentikus xenophanési tanításokat tükröz. Reinhardtot ezen irat hitelességének elfogadása, valamint az a meggyőződése, hogy Parmenidész teljesen eredeti gondolkodó, együtt vezette arra a provokatívnak bizonyuló következtetésre, hogy Xenophanész nem Parmenidész mestere, hanem tanítványa volt (Reinhardt 1916). Noha Reinhardtnak afelől sikerült meggyőznie a kutatást, hogy az eleai iskola alapítója nem Xenophanész, hanem Parmenidész, hallatlan időrendjét a legtöbben elutasították. Alighanem ennek következtében kezdték tüzetesebb vizsgálat alá venni az ominózus *MXG*-t, melyről hosszas viták után kiderült, hogy nagy valószínűséggel poszt-parmenideánus szellemet tükröz, ennél fogva kérdéses, van-e egyáltalán köze Xenophanész eredeti tanításaihoz, illetve valóban olyan meggondolások és érvek sorakoztat-e fel, amelyek motiválhatták Xenophanészt isten-konceptiójának kialakításában (Wiesner 1976, Mansfeld 1988). Az, hogy Xenophanészt ily módon elszakították az eleai hagyománytól, úgy tűnik, nagymértékben aláásta filozófiai tekintélyét a kutatók szemében, és a görög filozófiatörténetből való kizárásával fenyegetett (Heidel 1943, Cherniss 1951, Tarán 1965 stb.).

Filozófiatörténeti rehabilitálását számos irányból megkísérelték, többek között episztemológiája Parmenidészre tett hatásának kimutatása felől, természetfilozófiája filozófiatörténeti jelentőségének kimutatása felől, teológiája – a Parmenidészsel való kapcsolattól független – mélyebb, filozófiai vagy filozófiatörténeti implikációinak kimutatása felől stb. Előzetes kutatásaim azonban azt jelezték, hogy az elemzésekben tanításainak valamely részét – attól függően, hogy alapvetően teológusként, természetfilozófusként vagy moralistaként közelítik-e meg – többnyire nem sikerül koherensen integrálni. Ehhez nagymértékben hozzájárul tanításainak változatossága és ellentmondásossága, amint a rá vonatkozó testimóniumok ellentmondásossága is. Mindazonáltal tanításai koherens rekonstruálhatóságát – mint minden jelentősebb filozófusét – döntően meghatározhatja „polemikus elrugaszkodási pontjának” kijelölése, azaz annak a problémátörténeti kontextusnak a meghatározása, mely kritikai gondolataihoz intellektuális motivációt adott, és filozófiáját koherens egészé szervezte. Ez a motiváció Xenophanész esetében nyilvánvalóbb, mint bármely más presókratikus gondolkodónál: filozófiájának középpontjában a homérosi-hésiodosi istenábrázolások kritikája áll, és ezzel szemben alakítja ki a maga sajátos Isten-képét. Úgy tűnik azonban, hogy éppen ez a tény játszik döntő szerepet abban, ha a görög filozófiatörténet fő áramából kirekesztik, mert ha – az *MXG* tanúságának elvetése miatt – azt kell mondanunk, hogy teológiáját nem eleai logikával alakítja ki, s ha ugyanakkor természetfilozófiai tanításai a milétosiakéhoz képest „bizarnak” és tudománytalannak minősülnek, kérdésessé válhat, marad-e még benne valami jelentősnek tekinthető filozófiai teljesítmény? Teológiája filozófiai, illetve filozófiatörténeti relevanciája és jelentősége kimutatására a modern kutatásban két, nagyobb szabású kísérlet született, Werner Jaegeré (1947) és Jonathan Barnesé (1979). Feltűnő azonban, hogy mindkettőben háttérbe szorul tanításainak valamelyik része (természetfilozófiája vagy morális kritikája), így igazolódni látszik Steinmetz egykori megállapítása, hogy töredékeiben nem egységes életmű darabjai vannak a kezünkben – ami újfent aláássa filozófusi státuszát. Erre a konklúzióra meglátásom szerint két esetben juthatunk: egyfelől, ha teológiája értelmezését döntően a doxográfiai hagyomány rekonstruáló jellegű testimóniumaira alapozzuk, másfelől pedig, ha a milétosi

természetfilozófia *arché*-kutatása vagy az eleai hagyomány felől közelítjük meg. Minthogy teológiája kialakításának legmélyebb motivációja a mitikus istenek erkölcstelenségeinek kritikája, s minthogy Xenophanés tágabb – tehát az irodalmat is magában foglaló – szellemi közegét az határozta meg, amit Dodds egykor „Zeus morális nevelésének” nevezett, vagyis a görög irodalomban az *Odysseiától* kezdődően kimutatható teodícea törekvések, történeti szempontból joggal vethető fel, vajon nem kapcsolható-e Xenophanés teológiája ezekhez a törekvésekhez? Értekezésemben közelebbről arra vállalkozom, hogy ezt a kutatásban eddig fel nem merült kapcsolatot kimutassam, s ennek alapján egyúttal arra is rámutassak, miben áll teológiájának és morális kritikájának *filozófiai teljesítménye* annak ellenére, hogy nem az isteni tökéletesség fogalmi implikációinak eleai logikával való felszínre hozása motiválja, és nem is az a célja, hogy a milétosi *arché*-kutatás, illetve természetfilozófia következményeit levonja a mitológiai istenekre vonatkozóan – amint az eddigiekben azon kutatók vallották, akik megkísérelték Xenophanés filozófiatörténeti relevanciáját kimutatni. Teológiája komplex elemzése után értekezésemben javaslatot teszek azokra a lehetőségekre, amelyek ebből az eddig nem vizsgált perspektívából nyílhatnak meg Xenophanés tanításainak az eddigiekben megragadottnál mélyebb koherenciát kimutató értelmezése felé.

Ami Xenophanés teológiáját illeti, egész elemzésem kiindulópontjának tekinthető Burkert egy mély értelmű gondolata, mely szerint noha az olymposi vallásban „az isten féelme a moralitás kezdete”, mindazonáltal a hagyományos, görög istenhitt nem redukálható a moralitás valamiféle funkciójára (Burkert 1977). Burkert e megjegyzése több, provokatív gondolatot implikál: egyfelől azt, hogy *létezik* moralitás Homérosnál (amit Adkins és mások kétségbe vontak), másfelől, hogy ez *összefüggésben áll* az istenhittel (amit a homérosi isteneknek egy későbbi valláserkölcsei paradigma felől tekintett immoralitása és amoralitása látszik cáfolni), harmadszor pedig, hogy az istenek „morális nevelése” nem feltétlenül jelent erkölcsi haladást. A hagyományos, görög *pietas*nak a teodícea törekvésekben megfigyelhető racionalizációja innen tekintve más fénybe helyeződhet, mint azt az erkölcsi haladás Burkert és mások által is kritizált gondolata implikálja. Ugyanis ha nem elsősorban az eleai logika, és nem is a milétosi *arché*-kutatás felől közelítik meg, hanem vallástörténeti összefüggésekbe helyezik, Xenophanésnek a mitikus istenekkel szemben gyakorolt morális kritikáját általában ebből a szempontból tekintik racionálisnak, illetve előremutatónak. Értekezésemben tehát arra is keresem a választ, hogy Xenophanés teológiai racionalizációja miként értékelhető vallás-, illetve erkölcstörténeti szempontból, ha a fent említett burkerti implikációkat figyelembe vesszük.

II. Felhasznált források és módszerek

Amennyiben Xenophanés teológiáját és a homérosi-hésiodosi istenábrázolásokra vonatkozó morális kritikáját a teodícea törekvések felől közelítjük meg, elsősorban azt kell tisztáznunk, milyen viszonyban áll istenhitt és moralitás az olymposi vallásban (beszélhetünk-e egyáltalán moralitásról, és ha igen, milyen értelemben?), ezen belül is abban a formájában, melyben a teodícea törekvésnek még nincsenek kimutatható nyomai. Xenophanés kritikáját ugyan Hésiodos isteneire is vonatkoztatja, azonban az isteni viselkedésből olyan elemeket ítél el, amelyek a hésiodosi teodícea ellenére egy nem-moralizált istenkép maradékának tekinthetőek (B 1.21-23, B 11, B 12). Ezért Xenophanés morális kritikája és ezzel összefüggésben álló teológiája filozófiai tartalmának felszínre hozása érdekében az *Ilias* istenképét kell megvizsgálunk, valamint *pietas* és moralitás ebben ábrázolt viszonyát, mely meghatározó módon hatott az olymposi vallásra. Értekezésem első, nagyobb fejezetét tehát Homéros *Iliasa* vizsgálatának szentelem, ezen belül az isteni antropomorfizmus, az isteni-emberi viszony személyessége, az isteni önkény és determináció, igazságosság, illetve igazságtalanság,

valamint az ún. „kompetitív” és „kooperatív” erényeknek, illetve értékeknek (Adkins 1960) a heroikus társadalomban játszott szerepe kérdéseinek. Mindezek alapján keresem a választ arra, a teodícea-törekvések motivációjának megértése szempontjából lényeges kérdésre, hogy mi tette szükségessé az istenek Dodds által említett „morális nevelését”. A homérosi *pietas* vizsgálatára vonatkozó forrásom tehát az *Ilias* szövege, valamint olyan vallástörténeti munkák, amelyek Homéros vallástörténeti szerepét elemzik (Nilsson 1967, Dietrich 1974, Burkert 1977).

A Xenophanés teológiája kontextusaként megjelölt VII-VI. századi teodícea-törekvéseket (Hésiodos, Archilochos, Solón, Sémónidés, Theognis) részletesebben nem vizsgálom, azonban utalok tágabb, társadalom- és kultúrtörténeti kontextusaira (Jaeger 1939-45, Solmsen 1949, Dodds 1951 és Fränkel 1962 elemzéseire támaszkodva), és mindvégig hozom az e költőknél (illetve Aischylosnál) megtalálható párhuzamokat. Szövegeik forrásaként a standard kiadásokat használtam.

Xenophanés töredékeinek és testimóniumainak forrásaiként a következőket használtam fel: Diels és Kranz 1951-es *Die Fragmente der Vorsokratiker* c. gyűjteménye, Untersteiner 1956-os kiadása és kommentárja, Heitsch 1983-as kiadása és kommentárja (az utóbbi kettőből vettem a töredékekhez tartozó „kis testimóniumokat” is), Mansfeld 1983-as válogatása, Leshner 1992-es kommentárja (mely Edmonds görög szövegkiadását is tartalmazza), valamint a B 1-es töredékhez a fentiekén kívül Marcovich, Defradas, Adkins, Bowra, West és Gerber kiadásait és kommentárjait. A szövegét és értelmezését tekintve egyaránt igen vitatott B 1-es töredék kivételével (ahol Marcovich szövegolvasatát fogadtam el és fordítottam), a töredékeket és testimóniumokat Diels és Kranz kiadásából fordítottam.

Minthogy meglátásom szerint Steinmetz egykor azért juthatott arra a sommás konklúzióra, hogy Xenophanés különféle, egymásnak ellentmondó tanításai nem rekonstruálhatók koherens egészként, mert értelmezését *döntően* a testimóniumokra alapozta (amelyek különösen teológiai tanításaira vonatkozóan ellentmondásosak), elemzéseim módszertani stratégiájaként azt az eljárást követem, hogy *elsősorban* a töredékek nyelvi elemzésére, valamint ezek egymással való *belső, gondolati* összefüggéseinek feltárására törekszem. Ez nem jelenti sem a testimóniumok hitelességének kétségbe vonását, sem teljes figyelmen kívül hagyásukat, csupán arra vonatkozóan jelent állásfoglalást, hogy egy olyan, „eklektikusnak” tartott gondolkodó esetében is, mint Xenophanés, meg kell próbálnunk elsősorban a töredékekre alapozva értelmezni tanításait, és csak ennek (valamint a doxográfiai források ezután következő összehasonlító és analitikus vizsgálatának) fényében értékelhetjük a testimóniumokat. A nyelvi-filológiai analízis módszerét és a belső összefüggések feltárásának filozófiai módszerét azonban ki kell egészíteni egy problémátörténeti elemzéssel, mely jelen esetben a filozófiatörténetinél tágabban értelmezendő, hiszen az említett teodícea-törekvések az irodalomban jelennek meg. Ez segíthet feloldani a gondolati *kontextus* hiányának a töredékekkel kapcsolatban jelentkező problémáját, illetve lehetővé tenni annak elkerülését, hogy teológiai tanításait egy későbbi, differenciáltabb fogalom- és problémakészlet felől értelmezzük (esetleg félre), ami akkor fenyeget, ha a rekonstruáló jellegű testimóniumokra támaszkodunk.

III. Eredmények

Az értekezés eredményei a két fő fejezetnek megfelelően két részre oszlanak.

A homérosi teológia illetve pietas vizsgálatának főbb eredményei a következők:

1.) Vallástörténeti szempontból Homéros *Iliasa* egy sajátos és egyedülálló teológiát tükröz, melynek egy későbbi valláserkölcsei paradigma felől tekintett legszembetűnőbb és legkevésbé elfogadható jellemzője az istenek ún. „könnyelműsége” vagy „komolytalansága”, melynek

alapján vitatható, hogy itt valódi *pietas*ról beszélhetünk (amint azt a *Götterapparat* elmélet, a pszichologizáló redukcionizmus vagy az egyenetlen vallástörténeti fejlődés feltételezése implikálja). A homérosi istentársadalomnak az emberihez hasonló szerveződése, a hasonló viselkedési és értéknormák, egyszerűen az isteni antropomorfizmus azt a benyomást kelti, hogy az istenekből hiányzik a numinozitás, melynek alapján valódi, vallásos tisztelet tárgyai lehetnének. Elemzéseimben azt demonstrálom, hogy az isteni ellentmondásosság (az istenlét mint *coincidentia oppositorum*) és az istenek *kétértelmű* antropomorfizmusa az isteni numinozitás konstitutív eleme: az isteneket és embereket áthághatatlan határ választja el, melyet a *par excellence moira*, a halál jelez.

2.) Az isteni numinozitás az emberekkel szembeni fizikai és intellektuális „fölényben létükben” (Deichgräber 1942) nyilvánul meg, mely kivonni látszik őket a felelősségrevonhatóság principiumára épülő moralitás hatóköréből, és az emberre nézve önkényt és determinációt implikál. Ha azonban az ember végtelenen az isteni önkény és determináció kiszolgáltatottja volna, akkor részben az istenek és emberek közötti személyes viszony lehetősége kérdőjeleződne meg, részben az emberi szabadság mint a morális felelősségrevonhatóság feltétele. Az *Ilias* esküszegés-jelenetének részletes elemzésével azonban kimutatom, hogy az isteni és emberi kauzalitás kibogozhatatlanul összefonódik (kettős okság), ezért nem beszélhetünk isteni determinációról. Az isteni-emberi kauzalitásnak ezt az összefonódását a Frankfort által „mythopoiétikusnak” nevezett (Frankfort 1946) világkép egyik sajátosságaként, Eric Voegelin egy történetfilozófiai fogalmát felhasználva „isten-emberi participációnak” (Voegelin 1957) nevezem, és kimutatom, hogy ez teszi lehetővé, hogy az ember személyes viszonyban képes állni az istenekkel az isteni numinozitás ellenére, s hogy szabadsága és felelőssége sem vesz el.

3.) Az isteni önkény kérdését az istenek és a *moira* sokat vitatott viszonya szempontjából is megvizsgálom: kimutatom, hogy a *moira* és az istenek, illetve Zeus ambivalens viszonyának – mely abban nyilvánul meg, hogy olykor a *moira* alávetettjeként, olykor fölébe rendeltjeként jelennek meg – több szempontból is fontos *teológiai* jelentősége van. Ez a lényegi és feloldhatatlan ambivalencia egyfelől arra utal, hogy az isteni önkény korlátozott, és az istenek látszólagos önkényes döntései egy megváltoztathatalan rendhez igazodnak, döntéseik tehát nem önkényesek. Másfelől az, hogy Zeus felveti Sarpédón és Hektór megmentését (ami arra utal, hogy Zeus a *moira* fölött is rendelkezik), az istenség ember iránti, „sorson túli” szálmát jelzi, így a megváltoztathatatlan világrend numinozitását csökkenti az ember szemében. Ez tehát ismét az isteni-emberi viszony személyességét teszi lehetővé, és ez lényegi jelzés arra nézve, hogy itt valódi *pietas*ról beszélhetünk.

4.) Az isteni önkény kérdését az isteni igazságosság és igazságtalanság igen vitatott problémakörével kapcsolatban is megvizsgálom. Az erre vonatkozó különböző elméletek egymással való összevetése, valamint a trójai háború és az Agamemnón-Achilleus konfliktus elemzése keretében megkülönböztetek egymástól „ kozmikus”, „heroikus” és „disztributív igazságosságot”. E fogalmi tisztázás segítségével megvilágítható, hogy az istenek nem önkényesen cselekszenek, hanem az alapvetően hierarchikus „ kozmikus igazságosság” követelményéhez tartva magukat. Ez az igazságosság azonban nem az egyes ember érdekét, sem nem érdemét nézi, hanem az egész *kosmos* harmóniáját hivatott biztosítani, mely alapvetően arra épül, hogy az istenek istenek, az ember ember, és a kettejük közötti határ áthághatatlan. Részben a kozmikus-hierarchikus renddel, részben az istenléttel mint *coincidentia oppositorum*mal áll összefüggésben, hogy az istenek sem nem az ember számára igazságosan, sem nem kiszámíthatóan büntetik az emberek egymással szemben elkövetett jogtalanságait. Ily módon kérdéssé válik, hogy van-e alapja a kooperatív erények érvényesülésének a heroikus világban, és összefüggésben áll-e egyáltalán az

„istenfélelemmel”, illetve az istenhittel általában?

5.) Az Achilleus-Priamos találkozás elemzésével kimutatom, hogy létezik Homérosnál a kooperativitás mint érték (főként az *eleos*, a „szánalom” vagy „együttérzés” formájában); sőt, ez szerez Achilleus számára halhatatlan hírnevet. Megállapítható azonban, hogy Hektór testét Achilleus nem az istenek *parancsának* való engedelmeskedésből szolgáltatja ki, hanem a közös, emberi *pathosra*, a halálra való emlékezés spontán átélésétől indítatva. Ez azt jelenti, hogy az „istenfélelem” nem, vagy legalábbis nem közvetlenül játszik szerepet a moralitás tetteiben. A moralitás *action gratuite*-je mindazonáltal az isteni fölényben lét tudatával egy gyökérből (az emberi végesség tudatából) *ered*, érvényesülése azonban nem garantált: a disztributív igazságosság – alapformájában Homérosnál is meglévő, de csak később sürgetővé váló – követelményét az *Ilias*ban érvényteleníti, hogy a világrend alapjait nem az ember fektette le, és sorsán, azaz a hierarchikus világrenden a moralitás *action gratuite*-jével sem változtathat (vagyis nem válhat halhatatlanná), noha halhatatlan *hírnevet* szerezhet magának.

6.) Homérosra vonatkozó vizsgálódásaim konklúziójaként megállapítom, hogy a heroikus társadalomból ugyan nem hiányoznak a kooperatív értékek, mindazonáltal elmondható egyfelől az, hogy e társadalom preferálja a kompetitív értékeket és erényeket, másfelől az, hogy hierarchikus *kosmosának* igazságosság-fogalma a disztributivitást vagy teljes egészében kizárja, vagy a későbbitől lényegesen eltérő módon értelmezi. Az arisztokratikus társadalom VII-VI. századi felbomlásával és a *polis*társadalom kialakulásával párhuzamosan azonban nem csak a társadalmi szerveződés és a törvénykezés gyakorlata alakult át, hanem megjelentek olyan, gyökeresen új értékek is, amelyek a heroikus társadalom individualizmusával és „önző” értékeivel szemben a kooperativitást helyezték előtérbe. Ennek a folyamatnak első irodalmi nyomai Tyrtaios és Solón költészetében érhetőek tetten. E változások mély, teológiai kihívásokkal szembesítették Hellas tanítóit, mert a kooperatív értékeket (elsősorban a disztributív igazságosságot) integrálni kellett a hagyományos vallásosságba, és nem kisebb erkölcstanítói kihívással, mert a hagyományos *areté*-fogalomhoz elválaszthatatlanul kapcsolódott a siker és a jólét. – A teodícea-törekvések az új, morális perspektíva felől nézve revízió alá veszik az isteni „tökéletesség” hagyományos fogalmát, mert nem látják összeegyeztethetőnek vele: a homérosi istenek lényegi *kiszámíthatatlansága* alkalmatlanná teszi őket arra, hogy az (új) igazságosság *garantálói* legyenek. Azt mondhatnánk, hogy a teodícea-törekvések az istenek „moralizálásán” keresztül *racionalizálják* az isteni fogalmát abban az értelemben, hogy Zeus „kvázi-amorális igazságosságát” (Burkert 1977) *egyértelműen* morálissá, azaz *kiszámíthatóvá* kívánják tenni, hogy ezzel *racionális* kapcsolatot teremtsenek istenhitt és (az új) moralitás között. Ezen keresztül egyúttal a *moralitás racionalizálását* célozzák meg, annak kimutatását, hogy érdemes és hasznos a kooperativitás és a disztributivitás értelmében igazságosnak lenni, mert az istenek előbb-utóbb megbüntetik a jogtalankodót. Ezen átalakulások és Hellas morális tanítói racionalizáló törekvéseinek összefüggésében vizsgálhatóak meg Xenophanész teológiájának tágabb, kultúrtörténeti motivációi.

Xenophanész teológiájára vonatkozó elemzésem főbb eredményei a következők:

7.) Xenophanész B 1-es töredékének (az ún. „asztali elégiának”) elemzésével kimutatom, hogy szorosan kapcsolódik a fenti törekvésekhez, amennyiben 1.) az imádság tárgyát – vallástörténeti szempontból jelentős újdonságként – egy kooperatív erényben határozza meg, 2.) az istenek közötti csatározások ábrázolásának cenzúrájával az istenekről szóló mítoszok „morális megtisztítására” törekszik, és 3.) az istenek iránti tiszteletet, és az istenhittet magát *összeköti* a kooperatív erénnyel. A B 11 és B 12 vizsgálatával továbbá kimutatom, hogy a moralitást nem egyszerűen összeköti az istenhittel, hanem az isteni „emelkedettség” vagy

„fölemben lét” *tudatosítására* kívánja alapozni. E mögött a törekvés mögött kimutathatóak a morálfilozófiai reflexió első nyomai: az istenek közötti „lopás, házasságtörés és egymás rászedése” költői ábrázolásának letiltása mögött az a felismerés körvonalazódik, hogy elveszett vagy megrendült az isteni fölemben lét tudata, amennyiben e történetek *felhasználhatóak* az emberek közötti immoralitások legitimizálására. Xenophanész tehát reflektál az *eszmék vagy képzetek és a cselekvés viszonyára* és felveti az erkölcsös cselekvés alapjainak kérdését, miközben az istenhit, illetve az istenképzetek megreformálásával a moralitás megalapozását célozza meg az isteni *timé* kiemelésével.

8.) A fentiek alapján kimutatható, hogy Isten-képének kialakításában valláserkölcsei motivációk irányítják, és az isteni antropomorfizmus tagadása nem az istenség metafizikai-logikai értelemben vett „tökéletessége” megragadásának intenciójából ered. Ezzel feloldható a látszólagos ellentmondás, hogy az Isten mindazonáltal (morálisan) jó, illetve egyéb más, antropomorf vonásokkal rendelkezik: „lát, gondolkodik és hall” (B 24), vagy van „teste” és „értelme” (B 23.2) – mely ellentmondás akkor adódik, ha Isten-fogalmát a metafizikai-logikai tökéletesség felől értelmezzük (Barnes 1979 és mások). *Morálfilozófiai reflexiója* önmagában egy összehasonlíthatatlan *timével* és méltósággal, illetve hatalommal rendelkező, nem-antropomorf istenség eszméjéhez vezet. Az istenségnek a metafizikai-logikai tökéletességtől megkülönböztethető *teológiai tökéletessége* megragadásának motivációja egyúttal a teodícea-gondolatot is sejteti: ahhoz, hogy a moralitás az istenhitre alapozódhassék, nem csupán az istenség emelkedettségét kellett kiemelnie, hanem azt is, hogy törődik, illetve nem kiszámíthatatlanul vagy elfogultan törődik az igazságosság érvényesülésével, miként a homérosi istenek. Ezeket az implikációkat egy olyan töredékében mutatom ki, amelyet szintén az isteni tökéletesség metafizikai-logikai fogalma felől szokásos megközelíteni: az Isten mozdulatlanságát állító B 26-ban, az istenhez vagy istenekhez „illendő” (*theoprepés*) homérosi konnotációinak, valamint bizonyos, Hésiodosnál, Solónnál, Aischylosnál és Platónnál található párhuzamoknak a vizsgálatával. Kimutatom, hogy az Isten „mozdulatlanságának” állítása mögött ott rejlik a teodícea gondolata, s hogy nem elsősorban az isteni *fogalmának* logikai implikációi érdeklik, hanem egy olyan Istenség, aki a hagyományos vallás isteneihez hasonlóan *személy*, mindazonáltal nem olyan szeszélyes és megbízhatatlan személy, mint a homérosi istenek, nem is olyan, mint a hésiodosi Zeus, aki az erőszakot felhasználva alapítja meg igazságos birodalmát, hanem egy olyan Isten, akinek a hatalma és respekta nem korlátozott, mert összemérhetetlen mindenki máséval, s akinek az ítéletei ennél fogva mintegy „objektívek” lehetnek, és az emberekhez való viszonya nem involválja „rászedésüket”. Megállapítható, hogy az Isten ebben az értelemben felfogott *teológiai tökéletességének* gondolatát – ahogyan a teodícea-gondolatot magát – nem logikai szükségszerűség hívta életre, mindazonáltal racionális szükségletek: az a törekvés, hogy az istenhit és (a disztributív igazságosságra épülő) moralitás között *racionális kapcsolatot teremtsen*. Ha az istenek nem kiszámíthatóan büntetik az igazságtalanságot, illetve büntetik az ártatlant is, akkor senkitől sem várható el *racionálisan* a (morálisan) helyes cselekvés. A „*theoprepés*-kritérium” tehát az istenivel, az Istennel szembeni *racionális elvárásokat* testesíti meg a moralitás új fogalma felől nézve. Ezeknek a racionális elvárásoknak a fényében végzetes az istenség minden, a homérosi istenekre jellemző ellentmondásossága, illetve az isteniben lévő olyasféle „szakadások” vagy „folytonossági hiányok”, amelyeket a mitikus tapasztalatban az istenség távolléte szimbolizál. Az „illendőség” a teológiai tökéletesség (és vele együtt az isteni igazságosság) *kritériumául* és egyúttal további, pozitív teológiai tanításai alapjául szolgál Xenophanész számára.

9.) A *theoprepés*-kritériumra vonatkozó elemzésem, valamint a B 23 alapos nyelvi elemzése alapján megvizsgálom, mennyiben volna igazolható az a szakirodalomban Fränkel

óta nem divatos álláspont, hogy Xenophanész monoteista lett volna. Ezt nem tartom kizárhatónak, de felvetem, hogy monoteizmusa mindazonáltal szintén nem az isteni tökéletesség metafizikai-logikai fogalmából következne, hanem a homérosi istenekre vonatkozó teológiai kritikájából. Újabb javaslatokat adok a töredékekben említett (többesszámú) „istenek” ellentmondásának feloldására. Xenophanész monoteizmusának vizsgálata után felvetem, hogy az Isten egyetlensége már implikálhat egy olyan, nem-teológiai tökéletességet (az Isten „egész”: B 24), mely az empirikus világ tárgyaival szemben pozitív módon „befejezettséget” vagy „teljességet” reprezentál, és az Isten ontológiai transzcendenciájára utal. Ennek alapján felvethető, hogy Xenophanész végül mégiscsak megragadta az isteni tökéletesség metafizikai-ontológiai fogalmát is, ám ehhez a teológiai tökéletesség keresése vezette el (nem pedig fordítva), és *elvezette*, nem pedig kezdettől adva volt számára. Részletesen elemzem további, az Istenre vonatkozó pozitív tanításait (B 24, B 25), és felvetem, hogy ezekből sem kizárhatóak a teodícea-gondolatra utaló implikációk. Megvizsgálom a panteizmus kérdését, és több szempontból kizárhatónak találok.

10.) A panteizmus kizárhatóságának és az Istenség részben ebből következő ontológiai transzcendenciájának fényében teszek javaslatokat a teológiának természetfilozófiai tanításaival és szkepszisével való összefüggésére. Teológiája elemzése alapján a következő összefüggések tárhatóak fel. A) Az ontológiai transzcendencia megmagyarázhatja a természeti jelenségek demitologizálását, mely ily módon nem eleve meglévő naturalizmusából következne (aminek problematikusságát Barnes és Jaeger interpretációinak összevetésével mutatom ki), hanem fordítva. B) Ugyanez megmagyarázhatja egyúttal olyan, a milétosi természetfilozófia tanításaitól és a hagyományos, mitikus kozmológiai elképzelésektől is eltérő, „bizarrnak” nevezett elképzeléseit is, mint hogy az égitestek egy részének csupán időleges állandóságuk van, valamint egyúttal a természetfilozófiájában számos módon megjelenő „határtalanságot” vagy „végtelenséget” is: a gondolatot, hogy a Nap „határtalanul halad előre” (A 41a), és végtelenül sok van belőle (A 33.3, A 38, A 41, A 41a), a „végtelen világok” feltételezését (A 1.19, A 33.6, vö. A 32) és azt a tanítást, hogy a föld alsó része „határtalanul” nyúlik lefelé (B 28, A 32, A 33.3, A 47), sőt, *horizontálisan* is „határtalan”. C) Az Istenség ontológiai transzcendenciája és az embertől való, ebből következő radikális elválasztottsága végül megmagyarázhatja *univerzális* szkepszisét, valamint ennek jellegzetes ambivalenciáját, D) továbbá azt is, hogy Xenophanész az empirikus világra vonatkozó ítéleteink megbízhatatlansága ellenére, látszólag paradox módon, mégiscsak ragaszkodik az empirikus kutatáshoz. A teológia új kontextusba helyezése tehát lehetővé teszi, hogy feloldjuk egyéb tanításainak számos, olyan ellentmondását, amelyeket eddig gondolatai inkonzisztenciájára vezettek vissza.

11.) Vizsgálódásaim konklúziójaként a következőket állapítom meg: Xenophanész teológiájával egyszerre törekedett a moralitás és a vallásos hit racionalizációjára: az előbbiére, amennyiben a moralitást megkísérelte az Istenség morális megtisztításával emelkedettségének tudatára építeni, és a teodícea-gondolat keretén belül az ember *személyes önértékével* összekötni, és az utóbbiára, amennyiben az Istenség (moralitással szembeni) kiszámíthatatlanságát, ellentmondásosságát és az Istenség minden ellentétességét (megosztottságát, pártosságát) szisztematikusan tagadta. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy művében a „*theo-logia*”, az Istenség mint olyan természetére vonatkozó „racionális beszéd” (vö. *Resp.* 379a5-6) születésének vagyunk tanúi, nem abban az értelemben, hogy a kultusz vagy valamilyen *credo* igazolása volna, mindazonáltal abban, hogy egy olyan „rendteremtést” céloz meg „a homérosi pantheón anarchiájában” (Vlastos 1952), mely alkalmassá teszi az Istenséget, hogy egy megváltozott társadalmi helyzetben – ahol a kooperatív értékeket integrálni kellett a hagyományos értékek közé, és kibékíteni a hagyományos vallásossággal –,

egy bizonyos vallás- illetve morálpszichológiai *funkciót* betöltsön. Ez a kísérlet nem kevesebbet, mint a morálfilozófiai reflexió kezdeteit jelzi, és a moralitás megalapozását célozza meg, amennyiben racionális kapcsolatot kíván teremteni az új morális igények és az istenhit között. E figyelemreméltó kísérlet azonban több, valláserkölcsi és teológiai szempontból megoldandó problémát hagyott hátra, melyek legfontosabbika, hogy az Isten teológiai dezantropomorfizációjával a görög istenhit egy lényegi eleme veszik el: az, amit Homérosra vonatkozó vizsgálódásaimban participációnak nevezek. Az istenek antropomorfizmusa és antropopatizmusa a homérosi teológiában alapvetően az isteni *numinozítás* elviselhetetlenségét kompenzálja, vagyis teológiai szempontból lényeges összetevője annak, hogy az ember *személyes* viszonyban képes állni az istenekkel. Ez magyarázza, hogy Xenophanész Istene valóban inkább hasonlít valamiféle filozófiai fogalomra, semmint egy személyes Istenre. Elemzéseim alapján azonban levonható a konklúzió, hogy nem azért ölti magára a fogalom jellegét, mert genezisében volna az, tehát mert Xenophanész törekvése az lett volna, hogy felszínre hozza az „isten” fogalmának logikai implikációit. Ennélfogva felvethető, hogy Xenophanész morálfilozófiai projektuma ily módon nem a moralitás megalapozási lehetőségeinek egy zsákutcáját tette-e nyilvánvalóvá, mely azután további, ettől eltérő racionalizálási kísérleteket hívott életre.

12.) Elkészítettem Xenophanész minden, a Diels-Kranz féle gyűjteményben szereplő testimóniumának fordítását, és kommentárokat fűztem azokhoz, amelyek az értekezésemben tárgyalt kérdések szempontjából ezt igényelték (ez magyar nyelven testimóniumainak első fordítása). Új, prózai fordításban közlöm Xenophanész összes, teológiája szempontjából releváns töredékét is, a hozzájuk tartozó „kis testimóniumokkal” együtt (ez utóbbiak magyar nyelven eddig szintén nem voltak elérhetőek), és prózafordításomban jelölöm vagy kommentálom a különféle értelmezési lehetőségeket is. Új, prózai fordításban közlöm ezenkívül minden, episztemológiai jellegű töredékét, valamint természetfilozófiai tartalmú töredékeinek egy részét (mindegyiket a hozzájuk tartozó kontextussal és az értelmezési alternatívákat jelölve). Ezek a fordítások a görögül nem tudó olvasók számára az eddigi fordításoknál teljesebb és pontosabb szövegeket tesznek elérhetővé, a szakembereket pedig vitákra ösztönözhetik.

IV. Publikációk és előadások az értekezés témakörében

„Tragic Freedom and Fate in Sophocles' Antigone: Notes on the Role of the 'Ancient Evils' in 'the Tragic'.” In: *Tragedy and the Tragic: Greek Theatre and Beyond*. Ed.: M. S. Silk Oxford 1996, 358-76.

„Mitikus világlátás és filozófiai spekuláció viszonya a korai görög filozófiában.” *MFSz* 1997/1-2, 383-412.

„Thales and the Beginnings of Greek Philosophical Speculation: Problems of Interpretation.” *Acta Ant. Hung.* 40 (2000), 335-48.

„Xenophanész szkepszise és a philo-sophia születése.” (Konferencia-előadás, IV. Magyar Ókortudományi Konferencia, Pécs, 2000. május 20-án.

„Xenophanes as a Philosopher: Theology and Theodicy.” (Konferencia-előadás, “Qu'est-ce que la Philosophie présocratique?” c. konferencia, Lille, 2000. október 3-án (megjelenés alatt a Septentrion kiadónál).

Prohászka Péter

Gladiátorábrázolásos fibulák Pannóniából

OTDK-előadás kivonata*

A 2000. év tavaszán Cs. F. esztergomi lakos tulajdonába egy igen érdekes, két gladiátor küzdelmét ábrázoló feliratos fibula jutott. Cs. F. felhívta a figyelmemet a tárgyra és engedélyezte publikálását. Segítségének köszönhetően a lelet találójától rajta keresztül több fontos adathoz jutottam, amelyek lehetővé tették a lelőhely azonosítását. A találó elmondása szerint a Bajnáról a Nagysápon át Nyergesújfalura vezető forgalmi út mellett, a keleti oldalon került elő a fibula. A területen ezután helyszíni vizsgálatokat végeztünk, amelynek eredményeként pontosítani tudtuk az adatokat. A lelőhely ugyanis a találó által elmondottakkal szemben sokkal inkább feltételezhető Nyergesújfalu határán belül, a Gunyhóaljai-dűlőben, mint a Nagysáp területén fekvő Domonkos-pusztá – Nagymajor I. területén, amely körülbelül 150-200 méterre van a dűlőtől. A nagysápi Domonkos-pusztá – Nagymajor I. lelőhelyről ugyanis a Régészeti Topográfia Komárom megyei kötete is csak későbronzkori edénytöredéket említ,¹ míg saját vizsgálataink során csupán legújabb kori tárgyakat találtunk. Ezzel szemben a forgalmi út mentén haladva a már Nyergesújfalu közigazgatási határán belül fekvő Gunyhóaljai-dűlőben – a domb észak-keleti és keleti oldalán – a római korra utaló nyomokat vettünk észre. A szántásban szétszórtaan heverő süttöi márványlapok, tegulatöredékek, valamint római vörös és sávos festésű tál- és edénytöredékek mellett nagyobb terméskő darabok voltak, amelyek alapján arra következtethetünk, hogy itt a római korban a 2-3. századra datálható villaépület állhatott. A topográfiában található leírások megegyeznek az általunk megfigyeltékkel,² és mivel csupán itt kerültek elő a római korra datálható leletek, így sokkal inkább feltételezhetjük, hogy a fibulát is itt találták. Nyergesújfalu közigazgatási határa ugyanis itt kitolódik, és magában foglalja a dombhatat. Talán ez téveszthette meg a fibula találóját, amikor a nagysáp-nyergesi út melletti, de még a Nagysáphoz tartozó területet jelölte meg lelőhelyként.

A bronzfibula két gladiátor³ küzdelmének a végét ábrázolja. Az előlap két részre osztható: a képmezőben a harcosok láthatóak, akik a fibula egynegyedét kitevő, csupán egy háromágú szigonnyal díszített hasáb alakú felületen állnak, illetve ülnek. A hátoldalon a lemezes fibulákra jellemző zsaníros túszerkezet található. Ez a típus az 1. és 2. században volt elterjedt, de a későbbiekben is gyakran használták.⁴ A vékony tűt az alsó részen zsanírral fogták meg, amit a hasáb alakú felület takar el, a hegye pedig az álló alak hátán található kampóban zárult, a túszerkezet így függőlegesen került elhelyezésre. A tű erősen meggörbült, így bezárása nem lehetséges. Ez a sérülés még a viselés idején keletkezett, mivel a patina

* Ez a dolgozat a 2001 áprilisában Szegeden megrendezett OTDK régészeti szekciójában előadott tanulmányom rövidített és részben átdolgozott változata. Teljes terjedelemben a *Communications Archaeologicae Hungaricae* 2001. évi kötetében németül fog megjelenni.

¹ HORVÁTH ISTVÁN–H. KELEMEN MÁRTA–TORMA ISTVÁN: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Budapest, 1979. (a továbbiakban MRT 5.) 262, 14/15. lelőhely.

² MRT 5, 268, 15/10. lelőhely.

³ A gladiátorokról: LAFAYE, C. F.: Gladiateur. In: Mm: Ch. Daremberg – Edm. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*. II/2. Paris, 1896, 1563-1599; AUGUET, R.: *Kegyetlenség és civilizáció*. Budapest, 1978; ROBERT, L.: *Les gladiateurs dans l'Orient grec*. Paris, 1940; SCHNEIDER, K.: *Gladiatores*. In: PWRE Suppl. III. Stuttgart, 1918, 760-784; JUNKELMANN, M.: *Das Spiel mit dem Tod*. Mainz, 2000.

⁴ THOMAS, S.: *Die provinzialrömische Scheibenfibeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*. Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 6 (1966) 121; RIHA, E.: *Die römische Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*. Augst, 1986. 11-17.

ugyanolyan rajta, mint a fibulatesten. A fibula magassága 3,6 cm, szélessége 3 cm, vastagsága 0,3 cm, a súlya pedig 14,914 gramm.

A fibulán ábrázolt két alak közül az álló helyzetben lévő egy nehézfegyverzetű gladiátor, akit az antik forrásokban *secutorként*⁵ jelölnek. Felszerelése nagy és szögletes, umbóval ellátott pajzs (*scutum*),⁶ kis és kerek, taréjos sisak (*galea*)⁷ és rövid kard (*gladius*). A fibulán szépen kidolgozva rovátkolással jelölték az ágyékkötőjét (*subligaculum*),⁸ és a lábvértet (*ocrea*)⁹. Előtte a másik gladiátor, egy *retiarius*¹⁰ félig fekvő helyzetben, a testét oldalra fordítva – így mindkét lába látható –, a bal kezére támaszkodva került ábrázolásra. A jobb kezét felemeli, és mutatóujját felmutatja, ami a harc befejezését és vereségének elismerését jelenti. A fekvő alakon mintha sisak lenne (ez inkább magyarázható azzal, hogy az öntött darabon nem történt meg az arc megformálása), ami azonban nem tartozott a retiariusok felszereléséhez. A bal kezén a fémből és bőrből készített bandázst rovátkolással jelölték. A bal vállon a nyakat védő, retiariusokra jellemző páncél (*galerus*)¹¹ figyelhető meg. A bal kar teljes védettségét így a bandázsból és a vállpáncélból álló *manica*¹² biztosította. A felszerelésük további részét a hasi és ágyékrészen jelölt övvel (*balteus*) megkötött ágyékkötő (*subligaculum*) és a fibulán nem ábrázolt háló (*rete, iaculum*)¹³ alkotta. A retiarius bal kezében – amelyre félig fekvő teste támaszkodik – egy, a harc közben eltört szűrőfegyver végét tartja, amely egy háromágú szigonynak (*tridens, fuscina*)¹⁴ a szára. Ennek a szigonynak a másik fele azonban már a két alak alatti részen található oldalnézetben. A két alak harmonikus egységet képez, kidolgozásuk alapos munkáról és hozzáértő mesterről tanúskodik, mivel mindkét alak az emberi test arányaival megegyezően van ábrázolva. Csupán a retiarius jobb kézfeje esetében és a lábainál van eltérés ezektől az arányoktól. Míg a lábakat a helykihasználás és a kompozíció egységessége miatt rajzolhatta el a készítő, addig a kézfej és a mutatóujj esetében sokkal inkább a gesztus hangsúlyozásáról beszélhetünk.

A gladiátorokat ábrázoló képmező alatt a már említett 0,6 x 3,0 cm nagyságú hasáb alakú felület van, amelyen egy háromágú szigony ábrázolása található. Alatta egy bekarcolt felirat fut végig, amelynek betűi 0,3 cm nagyságúak és csak az A betűket jelölték kurzívan. Az első három betű szorosan áll egymás mellett, az őket követő öt azonban fokozatosan szétnyílik. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy a felirat egy teljes szó. A latin betűkből így az ATIAEONS szó olvasható ki.

Ehhez a fibulához hasonló darabok már magyarországi és külföldi gyűjteményekbe is kerültek. A budapesti Szépművészeti Múzeum régészeti gyűjteménye 1996-ban vásárlás útján jutott egy példányhoz, amely ismeretlen lelőhelyről, de feltehetőleg Magyarország területéről került elő.¹⁵ A rossz ezüsből szintén öntéssel készült fibula magassága 2,97 cm, szélessége

⁵ SCHNEIDER 1918, 777; MOSCO SASSI, M. G.: Il linguaggio gladiatoria. Bologna, 1992. 171-172; JUNKELMANN 2000, 69.

⁶ AURIGEMMA, S.: I mosaici di Zliten. Roma-Milano, 1926. 171, Fig. 105; JUNKELMANN 2000, 76-81.

⁷ AURIGEMMA 1926, 173, Fig. 106; JUNKELMANN 2000, 56-58.

⁸ AURIGEMMA 1926, 176, Fig. 109.

⁹ AURIGEMMA 1926, 174, Fig. 107 és Fig. 108.

¹⁰ SCHNEIDER 1918, 777; MOSCO SASSI 1992, 162-163; JUNKELMANN 2000, 64-69.

¹¹ MOSCO SASSI 1992, 105-106; JUNKELMANN 2000, 51-52.

¹² AURIGEMMA 1926, 156, Fig. 91; 157, Fig. 92.

¹³ JUNKELMANN 2000, 94-95.

¹⁴ AURIGEMMA 1926, 170, Fig. 104; MOSCO SASSI 1992, 105; JUNKELMANN 2000, 67.

¹⁵ Ltsz.: 96.25 A. Itt szeretném Dr. Nagy Árpád segítségét megköszönni, aki hozzájárult a fibula feldolgozásához.

pedig 3,1 cm. A két fibula képkompozíciójának kialakítása részben megegyezik, csak a második esetében hiányzik a hasáb alakú felület. Így az alakok a retiarius bal kezében lévő, a nyelének végénél megfogott szigonyon állnak, illetve ülnek. A szigony végén megkísérelték rovátkolással jelölni a háromágú szűrőrészt is. A gladiátorok alakjának és fegyverzetének kidolgozása is egyszerűbb, így a retiariusnál csupán a galerust emelték ki, és a secutornál is csak a térdénél és a pajzskeretnél történt meg a bekarcolás. A feltartott mutatóujj helyett itt a kéz ökölbe zárul, és a retiarius arcvonásai is megfigyelhetők. A retiarius a másik darabtól eltérően ülő helyzetben, törzse és lába pedig oldalnézetben került megformálásra. A túszerkezet itt is zsaníros, csak éppen a két alak hátán vízszintesen van elhelyezve. A tű és a kampós szerkezet a használat során meghajlott, valamint a zsanírnál javítás nyomai láthatók. Ez a darab egy másik típusát jelenti a gladiátorábrázolásos fibuláknak, melyhez hasonló a 2000 májusában Rösenheimban megrendezett kiállítás katalógusából ismerünk.¹⁶ A magángyűjteményben található „rosenheimi” ónozott bronzfibula a katalógus szerint 4,2 cm magas és 3,4 cm széles.¹⁷ A fibulán található alakok kidolgozottsága durvább az előzőeknél, azonban a retiarius arcprofilját itt formálták meg legszebben. A secutort itt sem díszítették, a retiarius subligaculum és manicája pedig már az öntőformában kialakítást nyert, ahogy a nagy méretű galerus is. A feltartott jobb kéz itt is ökölbe szorul, a bal kézben pedig egy rövid törzszerű fegyvert formázott meg a mester. A túszerkezet ebben az esetben is vízszintesen került elhelyezésre.

Magyarországon a keszthelyi Balaton Múzeum gyűjteményben található még egy fibula, amely – bár a „rosenheimi” és a Szépművészeti Múzeumban lévő darabokkal azonos –, már átmenetet mutat a nyergesújfalui darab felé. Ez a példány 1978-ban került a múzeumba, lelőhelye Hegyesd (Veszprém megye), Borjúskert- és Máriakúti-dűlő.¹⁸ A bronzból öntött tárgy 3 cm magas és 2,9 cm hosszú. A hátoldalán a többitől eltérően rugós szerkezet van, amit vízszintesen helyeztek el. Mindkét alakon rovátkolással jelölték a páncélzatot, csakhogy a retiarius itt nem ül a földet jelentő vékony csíkon, hanem a levegőben van, és míg a jobb kezét ökölbe zárva felemeli, addig a balban – a nyergesi darabbal megegyezően – egy háromágú szigony törött nyelét tartja.

Vizsgálataink alapján két típusba sorolhatjuk be képkompozíciójuk megformálása és a túszerkezet elhelyezése alapján a négy általunk ismert fibulát. A Rosenheimben kiállított, a Szépművészeti Múzeumban lévő és a Hegyesden talált példányok azonosságuk és a vízszintesen elhelyezett túszerkezet alapján jelentik az első, feltehetőleg korai csoportot. Mivel a vízszintesen elhelyezett túszerkezet a ruharedők széthúzódása miatt sérülésnek van kitéve, így ez magyarázatot adhat a második csoportot jelentő nyergesi darabra is, ahol ennek kiküszöbölésére függőleges szerkezet van. Ez maga után vonta a képkompozíció átalakítását is: ezért jelent meg a hasáb alakú felület, amelynek díszítésére a hegyesdinél már megfigyelhető törött szigony másik fele szolgált, amit úgy ábrázoltak, mintha a harc során tört volna ketté.

A gladiátorábrázolásos fibulák műhelykérdésének vizsgálatához az 1970-ben Flavia Solva (Ausztria) területén folytatott feltárások során előkerült leletek nyújtanak segítséget. Itt ugyanis a XXX. insula területén egy fémműves-műhely eszközeit tárták fel, és egy bronzlemezekkel díszített ládában előkerült különféle alakú ólom negatívok közül az egyik az

¹⁶ Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Katalog Handbuch zur Landesausstellung des Freistaates Bayern. Rosenheim, 2000. 286, Abb. 247.

¹⁷ Uo. 427.

¹⁸ Ltsz.: 79.117.31. MÜLLER R.-PETÁNOVICS K.-M. VIRÁG ZS.: Ékszer- és viselettörténet. A Balatoni Múzeum állandó kiállításainak katalógusa 5. Keszthely, 1987, 16, 17, 44. kép.

első típusba sorolt fibulák formájával azonos.¹⁹ Az öntőminta pedig teljesen megegyezik a Hegyesden előkerült darabbal, így ez a darab Flavia Solvában készülhetett. Az ólom minta rajzán tisztán kivehetők az alakok körvonalai, a gladius, valamint a retiarius vállánál a galerus és kezében a törött szigonynyél. Ezeknek az öntőmintáknak a használatát kezdetben úgy képzelték, hogy agyagba ágyazva az ólmot kiolvastották és a helyébe bronzot öntöttek. Az újabb kutatások azonban rámutattak arra, hogy a formák segítségével a tárgy típusokat sorozatban lehetett gyártani. Az ólom mintát a nedves agyagba nyomva létrejött az a forma, amelyeket az agyag kiégetése után kiöntöttek bronzal.²⁰ Az agyagforma összetörése után a nyers darabokat tovább finomíthatták és díszíthették: ez magyarázatul szolgálhat arra, hogy a fibulák között miért nem található két egyforma darab. És éppen ez az oka az arcél, a fegyverzet és a felnyújtott kar megformálásában jelentkező különbségeknek. Az egyik műhelyt Flavia Solvában feltételezhetjük, de további műhelyekkel is számolnunk kell, akár Noricumban, akár pedig Pannóniában.²¹

A campaniai eredetű gladiátorjátékokat először a Kr. e. 3. században rendezték meg Rómában. Ezek a játékok kezdetben szorosan kapcsolódtak a halotti szertartásokhoz, és csak az 1. század folyamán váltak a népet szórakoztató „látványosságokká”.²² Festett vagy kőbe faragott megörökítésük már a Kr. e. 2. századtól megfigyelhető, azonban a halotti síremlékeken nagyobb számban csak a Julius-Claudius dinasztia uralkodása alatt terjedtek el. A gladiátorviadalok funkcióváltozását mutatja az is, hogy a lakberendezésben (mozaikok) és a használati tárgyakon feltűnnek és széles körben el is terjednek a gladiátorokat és felszerelésüket bemutató ábrázolások. Ilyen emlékművet a birodalom csaknem valamennyi területéről, így Pannóniából is ismerünk.²³

A fibulákon látható küzdelem szereplői – a secutor és a retiarius – nemcsak a játékok, de az ábrázolások legkedveltebb típusai közé is tartoztak. Kialakulásuk forrásaink alapján a Kr. u. 1. század első felére tehető.²⁴ Összeecsapásuknak szinte minden részlete rekonstruálható a mécsesekről és kerámiaedényekről.²⁵ A fibulákon ábrázolt jelenet játéktörténeti háttere a következő. Ha a gladiátorpár összeecsapása során az egyik súlyos sebet kapott vagy feladta a harcot, akkor leengedte fegyvereit és felemelte a bal karját és kinyújtotta a mutatóujját, vagy öklét emelte magasba. A harc feladásának másik módja az volt, hogy kezeit a háta mögött vagy a hasa előtt összekulcsolta és így várta a játék rendezőjének és a közönségnek a döntését. Mivel a mutatóujj felemelése jelentette a harc végét, az „*Ad digitum pugnare*” (Az ujjig harcolni) mondás innen származik.²⁶ Ez a harc befejezését ábrázoló jelenet több más

¹⁹ HUDECZEK, E.: Ausgrabungen im nördlichen Stadtbezirk von Flavia Solva. Schild von Steier 14 (1973) 33-56; Uő.: Zu den Kleinbronzegeißereien in Flavia Solva. In: Griechische und römische Statuetten und Grossbronzen. Wien, 1988. 343, Abb. 5.

²⁰ DRESCHER, H.: Der Guss von Kleingerät, dargestellt an Funden aus provinzialrömischen Werkstätten. Early Medieval Studies 6 (1973) 55-59.

²¹ B. BÓNIS É.: Das Militärhandwerk der Legio I. Adiutrix in Brigetio. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Stuttgart, 1986, 301-306.

²² Erről részletesen: WEEBER, K.-W.: Panem et Circensem. Massenunterhaltung als Politik im antiken Rom. Mainz, 1994, 10.

²³ NAGY L.: Gladiátor-ábrázolások az aquincumi múzeumban. Budapest Régiségei 12 (1937) 525-578; TÓTH I.: Utószó. In: AUGUET 1978, 271-284.

²⁴ Suetonius, Caligula 30, 3.

²⁵ WOLLMANN, H.: Retiarier-Darstellungen auf römischen Tonlampen. Römische Mitteilungen 32 (1917) 147-148; OSWALD, F.: Index of Figure Types on Terra Sigillata (Samian Ware). London, 1964.

²⁶ MOSCO SASSI 1992, 70-72; JUNKELMANN 2000, 138.

emlékről ismert, mint például a madridi Astyanax győzelmét ábrázoló mozaikról,²⁷ vagy egy Colchesterben talált barbotin díszes edényről, ahol egy álló retiarius mutatja ujját ellenfelének.²⁸

A fibulákon található jelenettel szinte teljesen azonos a zarai St. Donato múzeumban őrzött mécsesen található ábrázolás, amelyen az eltérés csupán annyi, hogy a secutor a nézővel szembefordulva várja a döntést.²⁹ Ugyanez jellemző a 2-3. századi tatarevói (Bulgária) sírkőre is: a körplasztikán a két gladiátor mögött ott áll a döntőbíró és az oszlopot egy orgona is díszíti.³⁰ A legnagyobb ikonográfiai azonosság azonban az 1820-as évek elején Szombathelyen előkerült lepénysütő mintával van, az eltérést itt csupán a nyitottabb kompozíció és a tridensnek az alakok fölé történt elhelyezése jelenti.³¹ A fibulákon, a lepénysütő mintán, a kőplasztikákon és a kerámiákon található és részben megegyező ábrázolások elsősorban a római művészetben már oly sokszor megfigyelhető mintakönyvekre mutatnak. A provinciák mesterei ismerték ezeket és fel is használták őket munkájuk során.

A nyergesújfalui fibula hasáb alakú felületén, a képmező alatti részen bekarcolt ATIAEONS feliratnak értelmezése számtalan problémát vet fel. A betűk fokozatos széthúzása arra mutat, hogy nem egy rövidített szó lehet, hanem ez a teljes alak, mivel a további betűk kiírására lett volna elegendő hely. Csupán az N betűnél merülhet fel annak lehetősége, hogy esetleg egy ligatura lenne és így a felirat ATIAEON(u)S-ként hangozna. Az egyik lehetőség szerint a fibula viselője írta rá a nevét, azonban ennél sokkal valószínűbb, hogy egy gladiátor neve van bekarcolva. Már a korai kőemlékeken és a pompeji grafitikon³² a gladiátoralakok mellett megtalálható nevük is. Ez a szokás a kisebb tárgyakon is megjelenik. A St-Laurent-i kerámia medaillonon például az alak mellett a gladiátorok neve – R[usbrinius]és PAN/[carpus] – rövidítve szerepel.³³ A gladiátor- és kocsihajtó-ábrázolásos üvegedényeken szintén megtalálhatóak, mint CRESCENS, HERMES, PRUDENS stb.³⁴ A colchesteri gladiátorokkal díszített edényen az alakok felett nevük mellett győzelmeik számát is bekarcolták: MEMNO SAC (secutor) VIII és VALENTINU(s) (retiarius).³⁵ Egy Gyulaféhevár/Apulum területén előkerült téglán a bekarcolt retiarius feje fölé kézzel írták a HERCULANUS nevet.³⁶ Erre a használati tárgyak között is vannak példák, mint az ampuriasi (Spanyolország) római secutort ábrázoló késnyélen. Ezen a késnyélen a gladiátor pajzsára a PARDUS szót karcolták, amelyet a kés publikálója több párhuzamot felsorolva római cognomenként azonosított.³⁷ A felsorolt példák alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a fibulán bekarcolt felirat egy név, mégpedig egy gladiátoré, aki feltehetőleg a

²⁷ FREIJEIRO, A. B.: Mosaicos romanos con escenas de circo y anfiteatro en el Museo Arqueologico Nacional. *Archivo Espanol de Arqueologia* 23 (1950) 127-142.

²⁸ TOYNBEE, J. M. C.: *Art in Roman Britain*. London, 1963, 190.

²⁹ WOLLMANN 1917, 164, Beilage VI, Abb. 18.

³⁰ WELKOW, I.: Ein seltener Gladiatorendenkmäl aus Tatarevo. *Izvestija na Balgarskija Arheologiceskija Institut* 14 (1940-42) 215-218.

³¹ ALFÖLDI A.: Tonmodell und Reliefmedaillons aus den Donauländer. In: *Laurae Aquicenses I*. Budapest, 1938, 338, Taf. LXVIII, 2a-b.

³² MAU, A.: Inscrizioni gladiatorie di Pompei. *Römische Mitteilungen* 5 (1890) 25-39.

³³ DESBAT, A.: Vases a medaillons d'applique des fouilles recentes de Lyon. *Figlina* 5-6 (1980-81) 132.

³⁴ KRÜGER, E.: Ein graviertes Glasbecher mit Darstellung eines Wagenkämpfers aus Trier. *Bonner Jahrbücher* 118 (1909) 353-369. Vö. A soproni Diceus-poharat: BELLA L.: Diceus pohara. *Archaeologiai Értesítő* 14 (1894) 392-394.

³⁵ TOYNBEE 1963, 190.

³⁶ MOGA, V.: A existat un amfiteatrul la Apulum? *Apulum* 21 (1983) 83, Fig. 1.

³⁷ ROZITIS, P. P.: Un gladiator ampuritano: Pardus. *Ampurias* 33-34 (1971-72) 281-284.

dunavidéki amphitheatrumokban harcolhatott. Mivel ilyen nomen vagy cognomen nem ismert a szakirodalomban,³⁸ így a teljes római kori névanyag nagy részét kitevő hapax nevek közé tartozik.

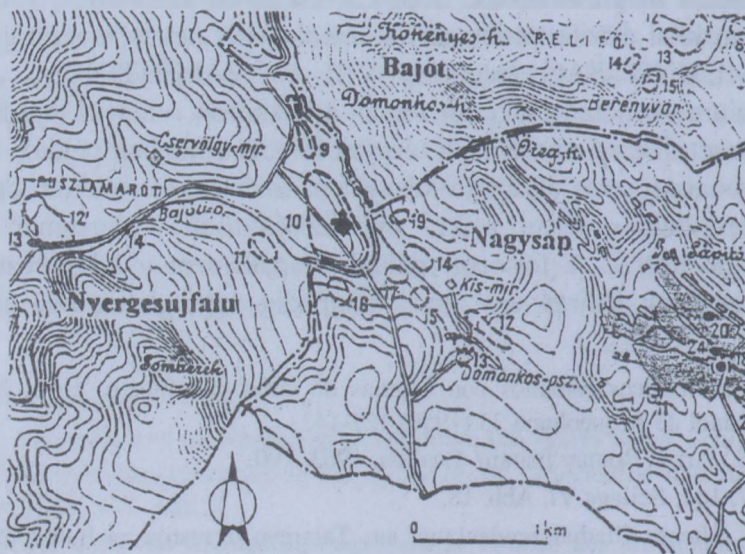
A római Pannónia provincia területéről ismert gladiátorábrázolásos fibulákat a lelőhelyek és az ikonográfiai párhuzamok alapján a 2-3. századra datálhatjuk. Az előállítási technika vizsgálata, valamint a Flavia Solva-i öntőminta alapján ezeket sorozatban gyárthatták. Ez arra mutat, hogy a gladiátorokat ábrázoló kerámia- és fémagyaghoz hasonlóan a fibulák nagy népszerűségnek örvendtek a római lakosság körében. A gladiátoralakos fibulák azonban nem csupán a gladiátorjátékok emlékei, hanem a római provinciális művészetnek is szép alkotásai.

A Nyergesújfalu és Nagysáp határában talált gladiátorábrázolásos fibula

A Flavia Solvában talált gladiátorábrázolásos ólom öntőminta

A fibula feltételezett lelőhelye Nyergesújfalu és Nagysáp határán

³⁸ KAJANTO, I.: The Latin Cognomina. Roma 1982; MÓCSY A.: Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae. DissPann III/3. Budapest, 1983; LŐRINCZ B.-REDŐ, F.: Onomasticon provinciarum Europae Latinarum. Vol. I: Aba – Bysanus. Budapest, 1994.

Fehér Bence

A koraiszlám fémművesség anyagai, forrásai és technikái

PhD-értekezés tézisei*

I. Témaválasztás és célkitűzés

Disszertációmban a korai iszlám fémmegmunkálás lehetőségeihez képest átfogó vizsgálatát tűztem ki célul. Szándékom az volt, hogy a meglehetősen szerteágazó kérdéskört egységesen szemlélve immár ne egy-egy tárgy, technika vagy éppen motívum vizsgálatába merüljek el, hanem a megoldatlan, illetőleg vitatott kérdéseket az anyagmegmunkálás, a fennmaradt tárgyakból levonható régészeti-művészettörténeti tanulságok, azoknak időrendje, technológiai és tipológiai rokonsága, és nem utolsósorban a kérdéskörrel foglalkozó kortárs és kevésbé későbbi források tanúbizonysága alapján próbáljam eldönteni. Mivel a kutatott téma mind területileg, mind időben meglehetősen nagy kiterjedésű, mindig tekintettel kellett lennem a területi, tartományok, sőt nem egy esetben városok szerinti különbségekre és az évszázadok során bekövetkező változásokra is. Ez természetes és régen bevett eljárás például az epigráfiai vizsgálatoknál, de sajnos a kelleténél kevesebb gondot fordítanak rá némely más területen, így sokszor az iszlám művészettörténetben is, a fémmegmunkálás technikai története pedig olyan probléma, amellyel még csak néhány kutató foglalkozott, igaz, hogy alapos, egy esetben pedig (J. W. Allan) átfogó munkákkal.

Bizonyos tartalmi korlátokat kénytelen voltam magam elé tűzni. Térbelileg, noha egy-egy esetben említést teszek magribi szerzőre, tárgyra, hagyományokra, a publikált anyag olyan erősen a Mašriqra korlátozódik, hogy érdemi következtetést csak abból mertem levonni, sőt azon belül is leginkább egyiptomi, szíria-palesztinai és iráni (iráni peremvidéki) anyagból. Időben kitekintésünk jóval nagyobb lehet, a „korai” iszlám az általában használt értelmezés szerint a kezdetektől a mongol hódításig tartó egész korszakot jelenti, de logikusnak tűnnék az iszlám előtti arab előzményeket (sőt a fémműveshagyomány kopt, bizánci, sāsānida eredetét) is részletezni. Ez utóbbit rendszerezetten ugyan nem vállalhattam, de igyekeztem mindig szem előtt tartani, bár a ġāhiliya fémművességéről tárgyi bizonyítékunk szinte nincs, és a szerzők is majdnem csak a fegyverekről írnak eléggé bőven, tehát elsősorban a vasmegmunkálásnál lehetett ilyen előzményekkel foglalkoznom. A felső időhatárt azonban tudatosan szűkebbre vettem, a X. század után vontam határt. A XI. században ugyanis anyagát tekintve alapvetően átalakul a fémművesség, mivel az Elő-Ázsiában fellépő súlyos ezüsthány során ez az anyag szinte teljesen eltűnik, és pótlására megjelenik a sárgaréz. A vasmegmunkálásban, noha a kevés anyag miatt kisebb időbeli pontosságot lehet elérni, e században a régi típusok majdnem kivesznek. Másrészt rendszerint a XI. század előtti és utáni tárgyak díszítése alapvetően eltér egymástól. A feliratos anyag is átalakul, hiszen a XI. század második felében megjelenik a *nashī* és a *tuluṭ* írás, de már előtte a XI. századi *kūfi* olyan formában jelentkezik (sűrű háttér előtti merev betűk), amely azonnali elkülönítést teszi lehetővé a korábbiól.

II. A disszertáció felépítése

A kutatás tárgya az egyes anyagok alapján oszlik részekre. Ennek megfelelően a téma négy fő részben tárgyalandó: a vasművesség, a színesfém-megmunkálás, a nemesfém-megmunkálás és – talán első pillantásra logikátlanul, de a fennmaradt anyagmennyiség és a tárgytipusok

* ELTE BTK Arabisztikai Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Fodor Sándor tanszékvezető egyetemi tanár

jellegetesen elkülönülő volta miatt mindenképpen szükségszerűen – a bronzművesség.

A vasművesség (és ezen belül döntően a kardművesség) kutatásának első lépése a IX–XI. századi arab írott források feldolgozása a vASFeldolgozást illetően. Két fő forrásunk a IX. századból Kindī *As-suyūf wa-aġnāsuhā* c. traktátusa, illetve a XI. századból Bīrūnī *Kitāb al-ġamāhir* c. művének a vassal foglalkozó fejezete. Emellett azonban több, valamivel későbbi forrást is figyelembe kell venni, melyek korábbi adatokat is megőriztek: Qazwīnī, Ṭarsūsī és a b. Muhalhil X. századi utazását megőrkítő munkák fontos kiegészítéseket tartalmaznak.

Kindī és Bīrūnī műveinek szakszerűségét egymáshoz viszonyítva is megvizsgálom, hogy mi a művek helye a szerzők tudományos tevékenységén belül, milyen következményekkel járnak tipológiájuk eltérései, forrásfelhasználásuk különböző volta (ezen belül a források térbeli eloszlása, a szájhagyomány és a személyes tapasztalatok szerepe, a szépirodalmi források felhasználása). A két fő forrás közt tartalmi ellentmondásokat lehet kimutatni a kardok anyagát illetően, az ősi és modern kardok közti különbségtételben, a qala'ī kardtípus jellemzőiben, a „beszórás” technológiai eljárásában. Részletesebb kifejtést igényel a qala'ī kardtípus meghatározása nyelvészeti alapon és a fennmaradt példányok, valamint a rokonítható kortárs európai kardok alapján.

A fennmaradt vagy egyéb módon még megismerhető egyedi koraiszlám vastárgyakat egyenként vizsgálom, megkísérelve típusba sorolni a ránk maradt és a képeken ábrázolt kardokat és lándzsákat, illetve a történelmi kardneveket. Más vastárgyakról túl keveset tudunk az érdemi elemzéshez.

A színesfém-megmunkálás terén két fő kutatási irány adódik. A jelenleg legvitatottabb kérdés a fehérbronz-technika eredete és elterjedése az iszlám fémművességében. Ezt a kortárs források (elsősorban ismét Bīrūnī) és főleg a fennmaradt, ötvennél több fehérbronz edény alapján vizsgálva próbálok választ kapni arra a kérdésre, valóban a VII–VIII. század fordulóján fedezték-e fel az anyagot, valamint az eddig még hiányzó egyértelmű, átfogó kronológiát felállítani. Másrészt bizonyos egyéb anyagneveknek a kielégítő értelmezése sem megoldott: elsősorban ilyen „rejtélyes” ötvözet az ún. ṭāliqūn, másrészt a réz, bronz és a sárgaréz legrégebbi időben való elkülönítése kérdéses – ehhez a šabah és šufr szavak jelentésének változását kell felderíteni a VIII–XI. század közt –, harmadrészt szintén bizonytalan az ólom, az ón és (feltételezésem szerint) az antimon elkülönítése az usrub, rašāš és abār szavak használatában az egész korszakban meglevő ingadozás miatt. A fennmaradt, nagyon kevés színesfém tárgy meghatározása ehhez járul kiegészítésképpen.

Az arany- és ezüstmegmunkálás kérdései viszonylag jól kutatott területet jelentenek. A főbb források (elsősorban Hamdānī) értékelése mellett a legnagyobb kérdést a niellóművesség eredete jelenti. E tárgyakat és a korszakból fennmaradt egyéb ezüstitárgyakat is epigráfiai és tipológiai alapon vizsgálom, kronológiájukat meghatározva és a fémedény-feliratok epigráfiai jellemzőit összegezve.

A bronzművesség kutatása az arany- és ezüstművességgel szorosan összekapcsolva képzelhető csak el, és mivel a források erről tulajdonképpen teljesen hallgatnak, csak a fennmaradt edényekre hagyatkozhatunk, ezek pedig a nemesfém-edények tipológiája és az előzőekben ismertetett epigráfiai ismérvek alapján értelmezhetők legjobban. A régészeti és epigráfiai alapon datálható, helyhez köthető és csoportokba sorolható tárgyak vizsgálata után az ezekkel rokonítható, illetve önálló csoportokat alkotó bronztárgyakat egységes rendszer szerint kísérem meg az eddiginél pontosabban meghatározni úgy korukat, mind eredetüket, kapcsolataikat tekintve. Ehhez a fő kiindulási pontot a VIII. századi palesztinai tárgyak csoportja, az Abū Yazīd-féle datált korsó, az állat alakú tárgyak rendeltetéséről és preiszlám kapcsolatairól való ismereteink, a sāsānida és a kopt fémművesség hatása, a X. századi datált arany- és ezüstedényekkel rokonítható tárgyak, illetve a mortáriumok, a cseppdíszes edények,

a csőrös és állatfejes edények önálló csoportként elkülönítése és belső tipológiai rendjük meghatározása nyújtja.

III. Főbb eredmények

1. Vasmegmunkálás

1.1. A Kindī-traktátus két kéziratát szövegkritikai szempontból vizsgálva a fennmaradt munka hiányos voltát bizonyítom. Ennek során a könyv elveszett részeinek tartalmából egy, igaz, kisebb részt rekonstruálni lehetett. A könyvet kivonatoló Dimašqī személyét ugyan nem tudjuk azonosítani, de néhány új adat ezzel kapcsolatban is felbukkan.

1.2. Kindī és Bīrūnī különböző szempontok alapján megírt művei más-más adatokat tartalmaznak a koraiszlám vastípusokról és azoknak a kardkészítésben való felhasználásáról. Ezeket az adatokat kritikusan egybevetve sikerült azonosítani a šāburqān és a qala` nevű vastípusokat, melyek a damaszkozatlan kovácsoltvasra vonatkoznak; kiderült, hogy a qala` szó helyét a szaknyelvben fokozatosan vette át a šāburqān szó. A szerzők néha (ön)ellentmondó állításai közül igazolhatónak bizonyult, hogy a qala` anyagnév eredetileg a meteorvasra vonatkozott. A bizánci és az arab kardművesség között közös vonások mutatkoztak; fennmaradt kőaközépkori európai kardokat, ábrázolásokat és a koraiszlám tárgyakat egybevetve párhuzamos kardtípusokat lehetett azonosítani, több arab kardtípus méreteit egybevetni az európai kardméretekkel, felismerni egy írott források alapján nem adatolt andalusi kardtípust és a bizánci spatha egy típusának az arab qala` karddal való lényegi egyezését valószínűsíteni. Mintegy melléktermékként bizonyossá vált, hogy az általában bizánci eredetűnek tekintett közép-európai lelőhelyű I. évezredi kardoknak csak kisebb felét lehet tényleg kapcsolatba hozni Bizánccal.

1.3. Rekonstruálni lehetett a kardkészítés némely változását is a IX—XI. század közt: a piac és a köztudat, a forgalomban lévő típusok mennyisége és értéke, a fémművestechnika egyaránt lassan megváltozott. Az ún. „ősi” kardokról alkotott túlzóan pozitív ítélet, amely a piaci árakban is megmutatkozott, a XI. század végére reális értékelésnek adta át a helyét, igaz, közben az „ősi” kardok nagyrészt el is tűntek a forgalomból. A másodrendű forrásokkal együtt rekonstruálni lehet több kardtipológiai rendszert. A disszertáció 1—4. táblázatainak újdonsága, hogy rendszerezetten foglalja egybe a muszlim kardok típusait tulajdonságaikkal és azonosítási bélyegeikkel együtt, a piaci árakat, és hat (részben sajnos hiányosan dokumentált) acélötvöző szisztémát.

1.4. Több neves történelmi kard (Dū n-Nūn, Raqrāq stb.) nevét, típusát sikerült meghatározni.

2. Arany- és ezüstmegmunkálás

2.1. A kevés egyedi arany- és ezüsttárgy többségében epigráfiai alapon történő, az eddiginél pontosabb kormeghatározásából az ún. Walkīn-edényegyüttes vizsgálatánál sikerült döntő új meghatározásokat tennem, felirataikat újraolvassva és a X. század második felére kielégítő pontossággal datálva. Eredetük ugyan továbbra sem tisztázott, de legalább több, nem kielégítő bizonyosságú régi hipotézist meg lehetett cáfolni.

2.2. A nagyon gyér források elemzése mellett a fennmaradt X. századi niellós ezüsttárgyak részletes vizsgálata alapján bizonyítható, hogy a niellóművesség a sāsānida kor után feledésbe merült, és a X. században terjedt el újra.

3. Bronzművesség

3.1. Az ún. Marwān-leletegyüttest párhuzamaik alapján, valamint elrejtésük történeti körülményeit kritikailag vizsgálva különböző eredetű csoportokra bontottam. Az eddig

elfogadott nézetekhez képest jelentős nóvum, hogy egy részüknek a helyi, egyiptomi fémművességgel való összefüggését állapíthatjuk meg, és eredeti tulajdonosuk társadalmi helyzetét is kielégítő valószínűséggel azonosíthatjuk.

3.2. Teljesen új olvasatot adok egy, a Persepolis Múzeumban található áttört csőtálpas bronzkorsó feliratáról.

3.3. Tipológiai kapcsolataik alapján számos VII—X. századi bronztárgynak az eddigigől eltérő datálását, helymeghatározását javaslom. Különösen sok új szempont merült fel az állatalakos ábrázolásoknál, akár plasztikusak azok, akár grafikusak; ezen belül a sas- és kakasábrázolások fejlődési sorának felállítása, különböző eredetük és csoportjaik megállapítása jelent nagyobb összefüggő egységet. Feltételezésem, mely szerint a sasok és kakasok ábrázolása az Umayya-korban összefügg, ugyan nem bizonyítható, de jelentős valószínűségű.

3.4. A nagy állatalakos bronztálak körére egy új kronológiát javaslok, mellesleg kimutatva, hogy ezek egy csoportjának eredetében szíriai keresztyén hatások keresendők. A korai Szent Borbála-ikonográfiával kapcsolatos új adatok felbukkanása ennek mintegy mellékes hozadéka.

4. Színesfém-megmunkálás

4.1. Az I. évezredi fehérbronz-cdényeknek A. S. Melikian-Chirvani és S. Lakpour 1970-es, illetve 1990-es évekbeli átfogó vizsgálata után egy új, egységes és immár nem egységes fejlődési sort, hanem epigráfiai-régészeti és tipológiai alapon különböző csoportokra bomló kronológiai rendszerét dolgoztam ki, amit a disszertáció egyik legjelentősebb önálló egységének tartok. Ezen belül halványan ugyan, de kirajzolódik több, eddig bizonytalan nyugat-iráni (Kermānšāh, Gīlān) bronzművesközpont, és végérvényesen megcáfolható S. Lakpour feltételezése arról, hogy a források adatai a fehérbronz VII. sz. végi feltalálásáról lényegileg tévesek, az anyag a sāsānida korban is használatban volt — azzal együtt, hogy el kell ismerni, a VII. századi használatbavétel monogenetikus modellje Bīrūnī és Kāšānī adatainak pontatlan értelmezéséből adódik, és minden bizonnyal téves.

4.2. A csupán irodalmi forrásokból ismert fémes anyagok közül a ṭālīqūnt tulajdonságai alapján azonosítom az amalgámmal, illetve higannyal, a ḥārašinūt részben a cinkkel — részben sajnos továbbra is ismeretlen tényleges mibenléte, de feltételezett azonossága a kínai tükörfémmel kizárható.

4.3. Egy bizonytalan tartalmú fémkohászati szakkifejezés, a miṣalla jelentését a szabvány-ólomöntvényben határoztam meg, és annak méretét is valószínűsítettem. A ṣufr szó jelentésének változását vizsgálva azt állapítottam meg, hogy a VIII. századig ez normálbronzot, a VIII—XI. század közt fehérbronzot jelentett, a későbbiekben azonban a sárgarézszel kontaminálódott.

Simon Zsolt

A latin *niger, nigra, nigrum* és az indoeurópai *-ró-* szuffixum

OTDK-előadás kivonata

1. Bevezetés

Az elmúlt évtizedek indoeurópai összehasonlító nyelvészeti kutatásainak eredményei a latin nyelvészet egy bizonyos területén, mégpedig az etimológiáén, sajnos mindmáig nem jelentkeztek egyértelműen. Walde és Hofmann nagyszerű szótárának utolsó kiadása óta eltelt évtizedek eredményeit még nem összegezték.¹ Ehhez kíván a jelen munka egy apró mozaikot hozzáilleszteni, egy, az indoeurópai alapnyelvből örökölt képző természetrajzával. Kiindulópontunk legyen egy közismert, de bizonytalan etimológiájú² latin szó, a *niger, nigra, nigrum* '(fénylő) fekete, sötét'.

Walde és Hofmann a nem meggyőző etimológiák között említi F. M. Mullerét is, aki a *νῖζω*-val kapcsolja össze 'kimosott, kimosandó' jelentéssel.³ Azonnal látható a jelentéstani magyarázat nem problémamentes volta, de ennek tisztázása előtt vizsgáljuk meg hangtanilag Muller javaslatát.

2. A *-ró-* szuffixum természetrajza

A *νῖζω* '(le)mos; megtisztít' egy ieu. **nig^w-yoh₂* szabályos görög reflexe.⁴ Ez a gyök már régóta jól ismert az indoeurópai nyelvészek körében, s jól adatolható az indo-iráni, a kelta s a germán nyelvekből.⁵

Van tehát egy teljes fokú **neyg^w-* 'mos, tisztít' gyökünk. Ha ennek a nullfokú ablautjához (**nig^w-*) egy *-ró-* szuffixumot illesztünk, a latinban az ismert hangtörvénnyel **nigró*s-t kapunk, amely a *synkopé*-val szabályosan *niger*-re alakul. A *-ró-* mint igéből melléknévet képző szuffixum ismert, az ige nullfokú tövéhez járul s a képző kapja a hangsúlyt:⁶ például **h₁rud^hrós* 'vöröslő' > *έρυθρός* (vö. *έρεΐθω*), *ruber* (vö. *rubeo*), óegyh.szláv *рьдръ*, szkt. *rudhirá-*, tochár A *rtär*, B *rätre*, óészaki *roðra* 'vér'. Jelentésstanilag sokszor megfelel a **-tó-/ *-nó-* adiectivum verbale képzőknek (bár a participiumokkal ellentétben nem kaphatnak tárgyat),⁷ s hozzájuk hasonlóan mediális és passzív értelemben használatos.

A kiindulópontot jelentő szavunkhoz visszatérve, a fentiek szerint a **nigró*s jelentése 'kimosott' ~ 'tisztá' > 'fénylő' > '(fénylő) fekete'. A jelentésfejlődéshez kiváló párhuzamot nyújtanak az ieu. **b^hleg-* 'glänzen' (vö. *φλέγω*) germán reflexei,⁸ melyek egyrészt ösg.

¹ Csak közvetetten, más irányból, mint Rix—Kümmel 1998, Mann 1987 és Sihler 1995.

² Így Ernout—Meillet 1959-60: II. 441; Walde—Hofmann 1964: II. 168. Utóbbiak *Charpentier* elgondolását (Glotta 9 (1921) 42 skk.), veszik át, amelyet mind a szanszkrit, mind a görög nyelvészek elutasítottak, hiszen hangtanilag sem volt megalapozott (vö. Mayrhofer 1956-78: II. 150-151; Frisk 1960-72: II. 313).

³ *Altitalisches Wörterbuch.*, Göttingen, 1926, 289-290. (vö. Nazari, RFIC 40 (1912) 577; F. A. Wood, CPh 7 (1912) 313-314).

⁴ Vö. aor. *ἐνιψα*, ill. *νίπτω*, '(meg)le)mos', *χερῖνον* 'kézmósótál', mykénai *ke-ni-qe-te-we* (pl. nom.) 'kézmósók'.

⁵ Vö. Pokorny 1948-59: 761; Rix—Kümmel 1998: 405; Mann 1987: 844; Sihler 1995: 162. Megjegyzendő, hogy se Mann, se Pokorny nem tárgyalják a *nigert* e helyütt; sőt, Pokorny egyáltalán nem ad rá etimológiát.

⁶ Wachter 1997: 10.

⁷ Sihler 1995: 628. Valamely ismeretlen okból azt is hozzáfűzi, hogy az indo-iráni nyelvekben csak intranszitiv igékhez járulhatott hozzá, azonban erre ő maga cáfol rá, amikor a rákövetkező (!) sorban tárgyalja a *chidrá-* 'torn apart' adatot.

⁸ Rix—Kümmel 1998: 70-71; Pokorny 1948-59: 124-125.

**blakjan* 'ua.' (ebből ófn. *blecken* 'ua.', vö. *Blick*), másfelől ösg. **blaka* 'fekete' (l. óangol. *blæc*).

Mint látható, a szuffixum széles körben elterjedt az ieu. nyelvek körében, ezért vizsgálódásainkban a latin nyelvre szorítkozunk, azon belül is arra a jellegzetes csoportra, amelybe a *niger* és a *ruber* is tartoznak: a -*Cer*, -*Cra*, -*Crum* végződésű, *o*-tövű melléknevekre.⁹ Elméletben tehát a fentebbi szerkezettel kellene rendelkeznie az *aeger*, *faber*, *integer*, *macer*, *piger*, *pulcher*, *sacer*, *scaber*, *taeter*, *vafer* szavaknak is.¹⁰ A nyelvtudomány szerint a *faber*, *integer*, *piger*, *sacer*, *scaber*, *taeter* igei eredetűek,¹¹ az *aeger* ellenben egy összetett szó,¹² a *macer* pedig melléknévből képzett.¹³ Ami a többit illeti:

A *pulcher* a latin nyelvészet egy nevezetes problémáját testesíti meg.¹⁴ A *pulcher* töve bizonyosan **polk*-¹⁵ ami szabályosan < ieu. **p/ḱ*- (nullfokú tö). Az elméletileg szóhajövő ige-tövek a nagy jelentéskülönbségek miatt nem köthetőek ide,¹⁶ talán csak a **plek*'-, *flechten*':¹⁷ munkahipotézisként ebből lehetne levezetni: 'fonott ~ szőtt(es)' ~ 'tarka' > 'szép', mint az albán *plaf* (<**plok*'-s-no-) 'tarka gyapjútakaró'. A 'tarka' > 'szép' jelentésfejlődéshez l. fentebb. Így szabályosan, igéből eredne.

A *vafer*t érdemben először Mann tárgyalja,¹⁸ a gyök szerinte **g^hab^hro*- 'twist, turn', vö.

⁹ A hasonló végződésű (-*Cer*, -*Cera*, -*Cerum*) mellékneveket ez alkalommal nem tárgyaljuk, holott – részben – a -*ro*- e-fokú ablautjával képzettek, pl. *liber* < **leud^her*os (Wachter 1997: 10). A -*ber*-, -*cer*-, -*ter*- képzős szavaktól értelemszerűen eltekintettünk.

¹⁰ Természetesen minél szélesebb körű anyaggyűjtésre törekedtünk, ennek ellenére azonban akadhat véletlenül egy-két, a cikkbe fel nem vett tétel. Ezen felül az itt nem elemzett szavak vagy a fenti kategóriákba esnek, vagy nyilvánvalóan más az eredetük. Ahol nem nyilvánvaló: az *ater*-ben minden valószínűség szerint a -*ter*- képző lappang: **ātr*(*v*)*os* 'tűz, tüzes' (Mann 1987: 40.). Esetleg hangutánzó?

¹¹ Rendre **d^hab^h*- 'passend fügen' (Walde—Hofmann 1964: I. 436-437, amit Ernout—Meillet is lehetségesnek tartanak, de valamilyen összességében zavarosnak látják a helyzetet (1959-60: I.208), **ḡtagr*os 'érintetlen' ~ 'egész', *piget*, *sancio*, *scabeo*, *taedet* (ieu. *-*dr*- > latin -*tr*- szabályosan, Sihler 1995: 212).

¹² **aiwo*-*g^hrus* 'heavy with age, with years' > 'enfeebled, sick', amiből hangtörvényszerűen lett *aeger* (az első szótaghoz vö. *aetas*-*aevitas*, *aeternus*-*aeviternus*). Minderre ld. O. Szemerényi, *Problems of the formation and gradation of Latin adjectives*, in: A. Morpurgo-Davies - W. Meid (szerk.), *Studies in Greek, Italic and Indo-European Linguistics. Offered to Leonard R. Palmer*. IBS 16., Innsbruck, 1976, 401-424. S nem egy, a **Heyg*'- 'sich (heftig?) bewegen' gyökből képzett melléknévi igenév, mint Walde—Hofmann 1964: I. 16; Mann 1987: 6. és különösen W.P. Lehmann, *Latin aeger 'sick' and its Proto-Indo-European context*, in: A. Etter (szerk.), *O-o-pe-ro-si. Festschrift für Ernst Risch*, Berlin-New York, 1986, 85-89.

¹³ Rekonstruálható egy ieu. **mak^hros* (vö. Mann 1987: 727-728; Walde—Hofmann 1964: II. 2), de a **mā/āk^h*- 'sovány, meghosszabbított' gyök (statív) igei formában csupán a latinban jelentkezik (*maceo*), mindenütt máshol csak főnévként vagy melléknévként.

¹⁴ Walde—Hofmann szerint etimológiája bizonytalan, az alapjelentés sem következtethető ki teljes biztonsággal, mindenestre az idegen eredet nem bizonyítható (1964: II.384). Ernout—Meillet etimológiát nem adnak (1959-60: II. 543-544). Frisk pedig (Walde és Boisacq nyomán) a görög *περικνός*-hoz kötné (1960-72: II. 515-516) **perk*'- 'sötét, tarka'. A jelentésfejlődéshez: „a természeti népeknél [a tarka] azonos a széppel” (E. Boisacq, *Dictionnaire étimologique de langue grecque*, Paris—Heidelberg, 1906-7, 773-774).

¹⁵ Ti. az aspirációja másodlagos – csak az i. e. II. század második felétől használatos (M. Leumann, *Lateinische Laut- und Formenlehre*, München, 1928 = 1963, 131; F. Sommer, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*, Heidelberg, 1914, 199) és **pulk*- < **polk*- (vö. [o]→[u]/_IC, pl. korai latin *molcta* > *multa*, *voltis* > *vultis* (Sihler 1995: 43), amit korai adatok is megerősítenek (*polcher* Priscianus nyomán, *Polc*<*er*> CIL I² 640).

¹⁶ Vö. Rix—Kümmel 1998: 424, 428, 442-443, 483.

¹⁷ Vö. *plectere*, ófn. *flehtan*, *πλέκω*.

¹⁸ Walde—Hofmann, mint mindig, bizonytalan (1964: II. 724-725). Ernout—Meillet etimológiát nem adnak, sőt még a *bafer* *vafer*rel való kapcsolatát is megkérdőjelezi (1959-60: I. 64, II. 711)!

vabrum, angol *quaver*, középangol *quaven* 'ráz', alnémet köznyelvi *quabbeln* 'rezeg, reszket [mint a kocsonya]'. Ám a *-ro-* szótagot feleslegesen illeszti hozzá, mivel a *quaver* középangol megfelelője (*quaveren*) a *quaven* gyakorító alakja!¹⁹ Tehát a helyes gyök: **g^wab^h-* 'twist, turn'. Itt kell tárgyalnunk a glosszában fennmaradt *bafer* 'grossus, ferinus, agrestis' 'ismeretlen eredetű dialektusszót'.²⁰ Holott az oszk-umber hangtörvényekkel ez tökéletesen magyarázható a fentebbi **g^wab^h-* 'twist, turn' gyökből, 'bozontos' <*, 'összekeveredett' alapjelentéssel, amiből mind a 'hajás, szőrös', mind a 'durva, vadállati' jelentés jól levezethető.²¹ Azaz ugyanazon gyök reflexei az oszk-umberben *bafer*, egy latin nyelvjárásban *vafer*, míg a római latinban *vabrum* 'változatos' (**vaber*) formában jelentek meg.²²

3. A főnevek

Joggal merül fel a kérdés, vajon a rokon szerkezetűnek tetsző főnevek (*ager*, *aper*, *arbiter*, *cancer* 'rák', *cancer* 'korlát', *caper*, *faber*, *fiber*, *fulcrum*, *liber*, *muger*, *scalprum*, *stuprum*) valóban ide tartoznak?

A *faber* azonnal kiemelhető, nyilvánvalóan a melléknévből főnevesült, s minthogy férfifoglalkozást jelöl, így hímnemben. Az *aper*, *caper*, *cancer* 'rák', *fiber* szavak eleve gyanúsak, hogy csak véletlen egybeesésről van szó, s a történeti nyelvészet ezzel egyet is ért.²³ Ami azonban a fennmaradó ötöt illeti, jó okunk van feltételezni, hogy a *faber* esetével állunk szemközt, azaz egy melléknév(i igenév)ből történő főnevesüléssel.

Az *ager* legismertebb ieu. gyökök egyike: **h₂eg'ros*.²⁴ Az *agoból* (<**h₂eg'-*) való kézenfekvőnek tűnő származtatásáról megoszlanak a vélemények.²⁵ A görög alak hangsúlya mindenesetre a **h₂eg'-* mellett érvel. Csakhogy ennek nullfoka **h₂g'-*, ilyenkor a **h₂-* ősgermán, latin és görög reflexe [a], de a szanszkrit [i], így egy hamis ***ijrá-* alakot kapnánk. A probléma azonban megkerülhető:

Tudjuk, hogy – a fentebbi definícióval ellentétben – e-fokú tőhöz is járulhat

¹⁹ E. Klein, *Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, Amsterdam—London—New York, 1967, II. 1287. A szerző megjegyzi még, „which is probably of mutative origin”. Ez azonban túlságosan általános... A német ige az eredeti *Quabbe* 'zsírcsomó, zsírpárna' szó származéka, vö. *quabbig*, *quapp/bb(e)lig*, holland *kwab*, újizlandi *kvap(i)* 'kocsonya(s, zsíros tömeg)', valamint *Quebbe*, korai angol *quab* 'láp, ingovány', norvég *kvabb* 'sár, iszap' (Kluge—Seebold 1989: 573; H.Küpper, *Illustriertes Lexikon der deutschen Umgangssprache*, Stuttgart, 1989, VI. 2243. Mindketten hangutánzóként tárgyalják a szavakat, sőt ez utóbbi hozzáteszi: „In der Lautsinnbildlichkeit kennzeichnet „-abb-“ das Weichliche und Unfeste, vgl. „babbeln, wabbeln“, usw.”. Azonban hangutánzóságnak egyértelműen ellentmond a *Quebbe* szócsaládja).

²⁰ Walde—Hofmann 1964: I. 93.

²¹ Elméletileg felmerülhetne egy afféle megoldás, miszerint a *bafer* a *vafer* későlatin vagy vulgáris latin ejtése lenne, de a jelentéskülönbség oly mértékű, hogy erről szó sem lehet.

²² Minthogy az italicus alapnyelv, mint olyan, problematikus, italicus alapalak sem rekonstruálható, viszont a jelentések eltávolodása oly mértékű, hogy meggondolandó egy ieu. alapnyelvi **g^wab^hros* feltételezése, amelyet azonban egyelőre más különnyelvi alakok nem támogatnak.

²³ Ld. a *caper* esetében a másodéles *καρπος* szót, a *cancer* egy reduplikált ieu. **carcro-* gyök ieu. disszimilációja. Az *aper* egy ieu. **ep(ə)ro-* 'vaddisznó'. A *fiber* alapalakja egy reduplikált ieu. **b^heb^hros* 'barna' alak. A *cancer* 'korlát' ugyancsak elhasonult, mégpedig a *carcer*ből (vö. Walde—Hofmann 1964 *sub vocibus*).

²⁴ Vö. szkt. *ájra-*, *ἀρεός*, gót *akrs*, ófn. *ahhar/ackar*, óé. és óizlandi *akr*, óa. *acer*. Az örmény *art* nem tartozik ide (Greppin 1987).

²⁵ Csak kettő közülük: Frisk 1960-72: 16.: „Die allgemein verbreitete Ansicht, daß idg. **agros* als 'Trift' eine Ableitung von **ago* 'treiben' sei, ist nicht zu beweisen, aber sehr ansprechend”. Sihler 1995: 45: „Possibly derived from the preceding [i. e. *ago* – S. Zs.] – but probably not”.

szuffixumunk,²⁶ mint ahogy az a görögben is történik – bár nem tudjuk, mi a különbség a két fok között. Ha eszerint felosztjuk a tárgyalt, illetve a később tárgyalandó adatokat, meglepő eloszlást kapunk:

Nullfok: *arbitr*, *fulcrum* (<*b^h/k-²⁷), *liber*, *muger*, *niger*, *piger* (<*peyg-²⁸), *pulcher*, *ruber*, *stuprum*.

E-fok: *faber*, *integer*, *sacer*, *scaber*, *vafer* (A *taeter* és a *scalprum* kivételek, magyarázatukat lásd alább). Ennek alapján megfogalmazható az új, kiegészített szabály:

Nullfokú tőhöz járul a képző, ha a gyök szótagmagja diftongust vagy szonoránst tartalmaz, minden más esetben az e-fokhoz.²⁹

Visszatérve az *ager*hez: az *agoból* való eredeztetésnek hangtani akadályja nincs, épp ellenkezőleg, ablaut-foka és hangsúlya az *agoból* való eredetet bizonyítják. Ami a jelentésfejlődést illeti, épp e szuffixum természetének megismerése jelenti a magyarázatot, hiszen ha elvetjük az elképzelést, hogy az alapjelentése *Trift* lett volna³⁰ s alapjelentésnek azt tekintjük, amit a szuffixum kínál (*amin végighajtottak valamit*, *„hajtvány”*), akkor ebből minden jelentést gond nélkül le tudunk vezetni, így minden szempontból igazolhatónak tekinthető az *agoból* való származtatás.

Az *arbitr* tradicionális etimológiája szerint³¹ <*ad-bit-ró-s, aki odament > tanú', a *-bit-* a *baeto* ige nullfokú alakja (vö. *maereo*: *miser*).³² A *liber* <*lubrós a *leub^h- ~ *lub^h- ,lehámoz' igéből,³³ a *muger*, 'hamisjátékos a kockázásnál' egy *mug-rós 'titkon leső' gyökből ered.³⁴ A *scalprum* egyértelműen a *scalpo* igéből, s minthogy egy tárgyat jelöl, logikusan semlegesnemen önállósult. Akárcsak a *fulcrum* a *fulcioból*. A *stuprum* esetében az ieu. gyök *(s)tewp- 'megüt', ahonnan egyrészt 'megütött' > 'megbecstelenített', másfelől 'elkábított' lenni' ~ *stupeo*.

4. A kronológia

Kérdés még, hogy meddig maradt produktív a képző? Az már megállapítást nyert, hogy alapnyelvi képzőről van szó (s így a hangváltozások törvényei alá esett, azaz szanszkrit és germán formája *-ra-*). A produktivitás nyelvenként eltérő, ezért mi, az eddigiekkel összhangban, most csak a latinra összpontosítunk. Az alábbi táblázat állítható fel:

²⁶ Sihler 1995: 628.

²⁷ Walde—Hofmann 1964: I. 559.

²⁸ Walde—Hofmann 1964: II. 300-301.

²⁹ A más nyelvek területéről vett példák is megerősítik ezt: védikus ind *chidrá-* 'letépett' (<*sk'eyd-) ↔ *namrá-* 'meghajlás' (<*nem-, beugen, biegen'); *ἐχθρός* 'ellenség, gyűlölt' ↔ *ἀγρός* 'fényes' <*ἀγρός <*grós (Sihler 1995: 628). Az *ájra-* hangsúlyának kérdése azonban továbbra is talány, még az indológusoknak is (A. Debrunner—J. Wackernagel, *Altindische Grammatik*, Göttingen, 1954, II/2. 856).

³⁰ Amelyet Greppin teljes joggal kritizált (1987: 393-395).

³¹ Újabban P. Martino talált ki egy minden valóság alapot nélkülöző etimológiát (*Arbitr*. Biblioteca de Ricerche Linguistiche e Filologiche 17., Roma, 1986), I. H. Rix kritikáját, IF 95 (1990) 281-283.

³² Hogy nem a hangsúly helyének megváltozása miatt gyengült a *baetoból*, azt jól mutatja rövid i-je (de *aestimo* > *existimo*). Az *umber arputrati* (abl.) 'vélemény' <*előösszabell *adbitrātūd* ugyanígy. Itt a jelentéseknek ismét oly mértékű eltávolodását figyelhetjük meg, mint a *vafer*nél (mellesleg mindkettő kiváló példa egy italicus alapnyelv felállítása körüli problémákra), vö. G. Meiser, *Lautgeschichte der umbrischen Sprache*, Innsbruck, 1986. 52-53, 271-272.

³³ Walde—Hofmann 1964: I. 791. Ajakhangok előtt (l, b, f, m) az [u] [i]-vel szabályszerűen váltakozhat (Sihler 1995: 63).

³⁴ Walde—Hofmann 1964: II. 118-119 (Kluge—Seebold 1989: 477 szerint „alle Einzelheiten [sind] unklar”).

Képzés kora	Adatok	Képzésmód
(Kései) alapnyelvi	ager, faber, ruber, sacer	nullfok/e-fok + -ró-
„Italicus”	arbiter, integer, liber, muger, niger, piger, pulcher, stuprum	
Archaikus latin	taeter	imperfectum tő + -ró-
Klasszikus latin	scalprum, ?scaber	

Az *ager* és csoportja még az alapnyelvben képzett alakok.³⁵ A *liber* csoportjának alapigéi a klasszikus latinból már kivesztek,³⁶ de ieu. alapalak sem rekonstruálható, tehát valamikor a két nyelvállapot között képződtek (az *integernél* a hangsúly helyének módosulása által kiváltott magánhangzó-gyengülés, a *vafernél* a jelentéstávolság az oka a helynek), ám még mindenképp az ablaut-fok váltakozásán alapuló szabály szerint. Azonban ahogy a latin feladta az ablaut-fokok különbségén alapuló rendszert, úgy a képzés szabálya is újjászerveződött: így magyarázhatóvá válik a két, kivételnek tűnő szó (*taeter*, *scalprum*). A *taeternek* a synkopé jelensége (kb. i. e. V. sz.) előtt kellett képződnie, különben nem ment volna végbe a *-dr->-tr- változás. A *scaber* Catullusnál bukkan fel először, ebből az alakból azonban már nem eldönthető, mikor képződött (de biztosan nem az alapnyelvben), kései adatolása azonban valószínűvé teszi a megadott időpontot, akárcsak az először Horatiusnál megjelenő *scalprum* esetében. Ezek figyelembevételével azt mondhatjuk, *képzőnk az i.e. I. században még produktív volt*.

Még egy problémát kell szemügyre vennünk, ez pedig az *ἀνιγρός* szó eredete, melyet még Pokorny is a **nig*^w- tőhöz kapcsol, ³⁷ ám ez hangtani okokból nemhogy kevésbé, de egyáltalán nem hihető, ugyanis az ieu. [g^w] ilyen körülmények közepette nem válik [g]-vé, hiszen a görög egy ún. P-dialektus, hanem [b] lesz belőle. Ebből viszont az következik, hogy a gamma eredeti ieu. [g]-re megy vissza. Kritériumainknak (nullfokú tő) csupán egy, az *aegernél* már említett **Heyg*’- felel meg. A laringális kiesése után szabályosan **ayg*’- jelenik meg,³⁸ aminek a nullfoka **ig*’-, s amihez fosztóképző járul.³⁹ Most már csupán a jelentésváltozással vagyunk adósak: ,mozdulatlan’> ,terhes, kellemetlen’.

³⁵ A *sacer*hez tochar A *sakār* ,kiemelkedő, méltó’. A *faber*hez örmény *darbin* ,kovács’, másrészt óegyh.szláv *dobrъ* ’jó’ < összláv **dobro* alakból.

³⁶ Talán a *pulchernél* nem – amennyiben igei származék -, de ott a jelentések teljesen elváltak egymástól.

³⁷ Pokorny 1948-59: 761, vö. Frisk 1960-72: I. 112: „wenig glaubhaft”. Hésychiosi glossza: ἀνιγρόν· ἀκάθαρτον, φαῦλον, κακόν, δυσῶδες, ἀσεβές.

³⁸ Az ide sorolt szavak (véd. *éjāmi* ,mozgat, ráz, kever’; *καταιγίζω* ,megrohan vmt, rázúdul vmre’; talán óizlandi *eikinn* ,dühöngő, tomboló’, óa. *ācol* ,izgatott, felindult, zavart’, vö. litván *aikštis* ,szenvedély’, és összláv **jьgra* ,játék’) egy **h*₂ (esetleg **h*₃) mellett érvelnek – akárcsak az *ἀνιγρός*.

³⁹ Első pillantásra szabálytalanul (**u*>[a] a görögben). Azonban magánhangzók előtt már eredetileg is *áv*- jelent meg *á*- helyett, teljesen logikusan Frisk 1960-72: I. 1. Csupán érdekességképp: az *á(ν)*- fosztóképző mind a görögben, mind a többi ieu. nyelvben eredendően csupán adiectivum verbalek és bahuvrīhik esetében volt használatban, ami megint szépen illeszkedik az általunk fentebb elmondottakhoz (vö. ibid.).

Bibliografía

- A. Ernout — A. Meillet 1959-60⁴ = *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris
- H. Frisk 1960-72 = *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg
- J. A. Greppin 1987 = Armenian *art* 'field' and Arm. *acem* 'drive', JIES 15 (1987) 393-396.
- F. Kluge — E. Seebold 1989²² = *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin — New York
- St. E. Mann 1987 = *An Indo-European Comparative Dictionary*, Hamburg
- M. Mayrhofer 1956-78 = *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. A Concise Etymological Sanskrit Dictionary*, Heidelberg
- J. Pokorny 1948-59 = *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern—München
- H. Rix — M. Kümmel 1998 = *Lexikon der indogermanischen Verben*, Wiesbaden 1998
- A. L. Sihler 1995 = *A New Comparative Grammar of Greek and Latin*, New York—Oxford
- R. Wachter 1997 = *Das indogermanische Wort für 'Sonne' und die angebliche Gruppe der /n Heteroklitika*, HS 110 (1997) 4-20.
- A. Walde — J. B. Hofmann 1964⁴ = *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg

KONFERENCIA

Közigazgatás, adminisztráció és a feliratok

2001. november 22–23-án Debrecenben a Debreceni Akadémiai Bizottság székházában a Debreceni Egyetem Ókortörténeti Tanszéke és a Debreceni Akadémiai Bizottság Epigraphikai Munkabizottsága megrendezte a III. Epigraphikai Kerekasztalt, amelynek témája a *Közigazgatás, adminisztráció és a feliratok* volt.

November 22.

Németh György megnyitója után a konferencia főelőadását Tegye Imre tartotta.

Tegye Imre (DE): *EQETA*. Az előadás az ejeták szerepét a pylosi és a knóssosi táblák alapján vizsgálta. Míg Pylosban az ejeták a palotából kiküldött ellenőrök voltak, akik feltehetőleg a király rokonsági köréből származó arisztokráciához tartoztak, amit patronymikonjuk is megerősít, Knóssosban más volt a helyzet. A knóssosi ejeták nevét néha meg sem említik, de azt igen, melyik helységet vezetik. A krétai ejeták feltehetőleg a decentralizált, minőségi eredetű közigazgatás önálló, helyi irányítói voltak, akik kevésbé függtek a királytól, mint pylosi társaik.

Szűcs Tamás (DE): *Az achaimenida hivatali nyelv hatása a lyd és lyk feliratok nyelvére*. A lyd és lyk feliratok névanyagát vizsgálva az előadó arra a következtetésre jutott, hogy Sardeis satrapiában a perzsa eredetű hivatalnokok aránya nagy lehetett, és a perzsa nyelv is szerepet játszott a helyi adminisztrációban. Az ismert 74 tulajdonnévből ugyanis 14 levezethető a perzsából.

Fehér Bence (PPKE): *Omen expians. Magistratusok rituális tevékenységei etruszk feliratokon*. Az előadás a pyrgi aranylemezek pun megfelelővel nem rendelkező darabjának értelmezése alapján az Uni-szentélynek a caerei magistratusok által történő finanszírozását vizsgálta. Az előadás második felében egy orvietói nemzetségi sírbolt feliratai alapján a zilaának az omenekkel kapcsolatos tevékenységét próbálta meg tisztázni.

Sipos Flórián (DE): *A betűforma-változások politikai összefüggései a Kr. e. 5. századi Athénban*. Az előadás abból indult ki, hogy az athéni hivatalos feliratokon már Kr. e. 455-ben új betűformák jelentek meg, 445 körül pedig 11 új betűforma jelentkezett, míg számos régebbi örökre eltűnt. A külpolitika meghatározta a feliratállítók külsőségeit. Megfigyelhető, hogy az ión témájú feliratoknál többnyire ión betűket alkalmaztak. Ezért is valószínű, hogy Kr. e. 403-ban Eukleides nem az ión ábécét vezette be, hanem megpróbálta szabályozni a hivatalos feliratok által használt betűformákat.

Hegy W. György (ELTE): *A spártai királyok közigazgatási szerepe*. Az előadás szerint az archaikus spártai államnak a feliratokhoz, illetve az adminisztrációhoz való viszonya, az archaikus királyság és a polis-közigazgatás fejlődésének ellentéte, valamint a spártai királyok szerepe Lakadaimónban egymást kiegészítő problémakörök. Csak együttes vizsgálatuk rajzolhatja ki az archaikus kor spártai királyainak hatalmi helyzetét és szerepüket a közigazgatásban.

Németh György (DE-ELTE): *Az arkadii szövetség feliratos emlékei*. Az előadás az IG V. 2. 1. (SIG³ 183) felirat alapján az arkadii szövetség szerkezetét vizsgálta a Kr. e. 4. században. A szövetség tagállamai között nemcsak polisok, hanem ethnosok is voltak (Mainalia, Kynuria), amelyek maguk is önálló szövetségi államok voltak. Az arkadii szövetség tanácsába küldött mainaliai és kynuriai tanácsstagok ezeknek az ethnosoknak a választott képviselői voltak. A szövetség fennállása alatt végig jellemző volt a polisok és

ethnosok kettőssége, de fontos megjegyezni, hogy az ethnosok is magukban foglaltak egyes polisokat, Mainalia Aseát, Dipaiát, Helissónt és Pallantiont, Kynuria pedig Alipheirát, Kortyst és Thisoát.

Nemes Zoltán (DE): *Közösségszervezés és -irányítás Attikában a feliratok tükrében.* Az előadó az IG I 583b a Kr. e. 4. század második felében, Epiképhisia attikai démosban keletkezett felirata alapján a közösségszervezés és a közösségirányítás kettősségét vizsgálta (EM 7727). Míg a közösségszervezésre az állandóság, a közösségirányításra az aktuális feladatok megoldása, vagyis a változás volt jellemző.

November 23.

A második nap nyitóelőadását Mihai Barbulescu professzor, a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetem Ókortörténeti Tanszékének vezetője tartotta.

Barbulescu, Mihai (Cluj-Napoca): *Une hypothèse: la dualité urbaine à Potaissa.* Az előadás azzal foglalkozott, hogy miként lehetett Potaissa egyszerre municipium és colonia. Az első római település nem esett egybe a tündérhegyi dák teleppel. Potaissa első polgári telepesei az Aranyos-kanyartól északra települtek le. Feltehetőleg Septimius Severus alapította mind a municipiumot (municipium Septimium Potaissense), mind pedig a coloniát. A két településnek két külön temetője volt.

Kovács Péter (PPKE): *Mogetiana territoriuma a római császárkorban.* Az előadás Mogetiana (és nem Mogentiana, ahogy az előadó hangsúlyozta) territoriumának kiterjedését vizsgálta a magistratusok feliratainak lelőhelyei alapján. A legfontosabb kérdésnek Mogetiana és a civitas Azaliorum kapcsolatát tekintette.

Mráv Zsolt (MNM): *Hadrianus-kori császári építkezések Pannóniában.* Az előadás a Hadrianus-kori pannóniai építkezéseket vizsgálta Poetovióban, Murrsában, Pfaffenbergben és egy pannonhalmi feliraton. Pfaffenbergben Aelius Caesar épített egy Antinoos-templomot. A többi építkezés nem szakrális, hanem profán épületeket emelt. Pannónia szegény tartomány volt, rászorult, hogy Hadrianus így támogassa saját alapítású városait.

Szabó Ádám (MNM): *A tartományhatár-módosítások adminisztrációjából.* A tartományhatár-módosítások során a magistratusok és a papság képviselői egymást kiegészítő szerepet játszottak. A jogászokon kívül e tevékenységhez papok is kellettek, mivel Hadrianus felújította az auguroknak a határmódosításban játszott szerepét.

Németh György

INTERANTIK

E rovatunkban az antikvitás és a modern informatika kapcsolatával foglalkozunk. Igyekszünk e témában praktikus információt is nyújtani.

A Centre for the Study of Ancient Documents (CSAD) honlapja

<http://www.csad.ox.ac.uk/>

Az Oxfordi Egyetem Ókortudományi Központjának részét képezi az 1995-ben alapított központ, melynek feladata az egyetem epigraphikai gyűjteményének gondozása és az ókori dokumentumok tanulmányozása. Itt található a világ egyik legnagyobb pacskolatgyűjteménye görög feliratokról, jelentős fotógyűjteménnyel együtt, valamint itt dolgozzák fel Alan Bowman, a központ vezetőjének irányításával a Vindolandában előkerült írótablákat is.

A CSAD honlapján az egyszerű külsőn igen gazdag tartalmat rejt. Az indulóoldalon „Imaging Projects” címére kattintva a központ epigraphiai képtárának előszobájába jutunk. Innen érhető el egy bevezető cikk a központ talán legizgalmasabb tevékenységéről. A britanniai Vindolanda lelőhelyről igen nagy számban kerültek elő írótablák. Ezek nagy része tintával írott, így olvasásuk nem okoz technikai nehézséget. Kb. 200 olyan írótabla is előkerült azonban, melyek felszínét egykor viasz borította, ebbe karcolták a szöveget, s ma, a viasz eltűnése után, csak az írás során a fába karcolódott vonalak láthatók. A központ munkatársai Bowman professzor vezetésével számítástechnikai eszközök segítségével állítják helyre és teszik ismét - legalábbis a papirológus számára - olvashatóvá a táblákat. Ezt a munkát mutatja be néhány illusztrációval a cikk.

Szintén az „Imaging Projects” oldalról érhető el a központ felirat-adatbázisa, területi bontásban. Ezek a képek általában 300 dpi felbontásban a központ pacskolatainak szkennelt változatai, melyek – bár az eredeti kőtől kettős áttétellel kerülnek feldolgozásra (pacskolás + scannelés) – igen jól olvasható és a hagyományos fotóknál gyakran sokkal jobban használható források. Emellett rövid, katalógus-szerű információt is közölnek minden feliratról. Néhány esetben a görög szöveg és a fordítás is megtalálható a lapon. Az Athén és Attika részben az IG I³-as kötetből 96, az IG II-ből pedig 132 felirat szerepel, köztük a történeti szempontból legfontosabbak. A Peloponnésos cím alatt csak néhány feliratot találunk, a Közép-Görögország alatt pedig mindössze egyetlen Delphoi felirat árválkodik. Az Égei-szigetek cím azonban gazdagabb anyagot rejt. Néhány felirat képviseli itt Méthymna, Délos, Rhodos, Telos, Naxos, Samothraké, Théra, Kalymna, Arkesiné, Euboia és Kréta szigetét, annál nagyobb számú dokumentumot kínálnak viszont Chios, Samos és Kós szigetéről. Az Asia Minor cím alatt számos lelőhelyről találhatunk feliratokat, melyek közül terjedelme miatt különösen a priénéi anyag emelendő ki. Az Egyiptom és a Közel-Kelet cím az egyiptomi anyag mellett leginkább perzsi feliratokat rejt.

Az „Imaging Projects” oldal még egy feliratgyűjtemény bejáratát tartalmazza. Ez Sir Charles Cox 1925-26-os phrygiai expedíciójának fotóanyaga, amely a MAMA IX. és X. kötetének alapjául szolgált, s bár e kötetek csak 1988-ban illetve 1993-ban jelentek meg, Cox eredeti fényképeit tartalmazzák – meglehetősen gyenge minőségben. Ezt pótolandó tervezik az összes képet a honlapra tenni, ahol jelenleg a MAMA X. kötet 51 feliratának 300 dpi felbontású fotója található meg, de a központtól e-mailen a 600 dpi-s képek is megrendelhetők.

A nyitóoldalon szerepel egy oxyrhynchosi papiruszok cím is, ami a központ vezetőjének munkásságát tekintve nem is meglepő. E cím alatt a papiruszok publikációjának első 67 kötetét találhatjuk. Az első negyven kötetnek csak a tartalomjegyzéke tekinthető meg, de a 41-67. kötetek esetében (2943-4629. papirusz) a papiruszokról 300 dpi felbontású fotókat is feltettek a honlapra.

A nyitóoldal „Oxyrhynchus Exhibition” kapuja egy, az oxyrhynchosi papiruszokról és a megtalálás helyéről szóló internetes kiállításra vezet be.

A nyitóoldalon található még a Perseus digitális könyvtár egy helyi mirrorja és az igen gazdag linkgyűjtemény bejárata is.

A honlap alján található „Script, Image and the Culture of Writing in the Ancient World” cím érdekes archívumba vezet. 1986-os halálakor Anne Jeffery, a *Local Scripts of Archaic Greece* szerzője az oxfordi egyetemre hagyta jegyzeteit, fényképeit. Ezek közül láthatunk 57-et ezen az oldalon, közöttük Miss Jefferyről készült fotókat, lapokat a jegyzeteiből és feliratok fotóit, így bepillantást nyerhetünk e nagyszerű epigráfus munkamódszereibe is.

A CSAD honlapja, bár nem a legtetszesebb portál, igen gazdag forrásanyagot kínál a görög és részben a római epigraphica iránt érdeklődő hallgatók, oktatók, kutatók számára.

A honlapot gondozó, fenntartó és fejlesztő Dr. Charles Crowther a csadinfo@ermine.ox.ac.uk címen érhető el.

Lőrincz Ádám

SZIGORÚAN TITKOS KIADVÁNYOK

E rovatban olyan ókori tárgyú – elsősorban egyetemi és múzeumi – kiadványokat ismertetünk, amelyek valamilyen oknál fogva észrevétlenek vagy méltatlanul kevésbé ismertek maradtak a szélesebb szakmai nyilvánosság előtt. E kötetek tehát nem valamiféle cenzúra tiltása, hanem az információhiány miatt váltak „titkossá”. Célunk az, hogy e kötetek terjesztését adataik pontos közlésével elősegítsük. Ezúton is kérjük kollégáinkat, hogy megjelent szakmai kiadványaikról adjanak lapunkban tájékoztatást, akár önrecenzió, akár pontos, de rövid tartalmi ismertetés keretében. Számítunk minden megjelent tanulmánykötet, monográfia, disszertáció, emlékkönyv és fordítás ismertetésére. Természetesen nem csak az egyetemi kiadványokra hívjuk föl szívesen a figyelmet. Tekintettel a hazai, meglehetősen kaotikus könyvkiadói viszonyokra és a könyvterjesztés gyengélkedéseire, előfordulhat, hogy hivatásos könyvkiadók kiadványai is elkerülik az érdeklődők figyelmét. Kérjük a szerzőket, fordítókat és szerkesztőket, használják ki a lapunk által nyújtott segítséget. Minden ókori tárgyú kiadványt térítésmentesen ismertetünk. Az ismertetések célja az információ közzététele, nem az értékelés. Kíváncsinos lenne, ha a bemutatást írók azt is megadnák, hogy a megrendelők pontosan kihez fordulhatnak (*kiadó, terjesztő, ISBN szám, oldalszám, név, cím, telefonszám*), és a kiadvány *mennyibe kerül*. Szerkesztőségünk ezúton mond köszönetet mindazon kiadóknak és szerzőknek, akik publikációikat eljuttatták hozzánk, lehetővé téve, hogy megismertessük azokat olvasóinkkal.

A rovatot összeállította Németh György.

Al-Kindi, Abu Ishaq: A kardok és fajtáik. Források a korai iszlám kardművesség történetéhez. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Fehér Bence. *Studia Classica Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae Series Historica* 2. Piliscsaba 2000. 108 old. ISBN 963 9296 13 9. ISSN 1585–1109.

Bosworth, A.: Nagy Sándor. A hódító és birodalma. Ford. Vilmos László. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 472 old. ISBN 936 379 371 8. Ára: 2580 Ft.

Corpus Inscriptionum Graecorum Pannonicarum. Ed. Péter Kovács. *Hungarian Polis Studies* 8. Debrecen, 2001. 115 old. + 74 tábla. ISBN 963 472 599 6.

Curtius Rufus: A makedón Nagy Sándor története. Ford. Kárpáty Csilla. A szöveget gondozta és jegyzetekkel ellátta: Hoffmann Zsuzsanna. Árkádia Kiadóház - Szukits Kiadó, Budapest-Szeged, 2002. 344 old. ISBN: 963 9238 54 6. Ár: 2490 Ft

Bibliotheca Historica sorozat

Dover, Kenneth James: Görög homoszexualitás. Fordította Dupcsik Csaba. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 282 old. ISBN 963 389 113 2. Ára: 2480 Ft.

Grüll Tibor: Pontius Pilatus. Egy karrier története. Szent Pál Akadémia, Budapest, 2002. ISBN 963 00 7840 6. Megrendelhető a Szent Pál Akadémiánál. Ára: 1300 Ft.

Hegy Dolores: Polis és vallás. Bevezetés a görög vallástörténetbe. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 184 old. ISBN 963 389 205 8. Ára: 1980 Ft.

Jakab Éva: Stipulationes aediliciae. A kellékhibákért való helytállás kialakulása és szabályai a római jogban. Acta Universitatis Szegediensis József Attila Nominatae. Acta Juridica et Politica. Tomus XLIV. Fasciculus 7. Szeged, 1993. 221 old. ISSN 0324-6523.

A könyv a szerző 1992. szeptember 9-én megvédett Szerződési szokások és adásvédelmi előírások az ókori Rómában című kandidátusi értekezésére alapul.

Kaufmann, Eva-Maria: Szókratész. Fordította Derék Géza. Magyar Könyvklub, Budapest, 2001. 159 old. ISBN 963 547 520 9. Ára: 2200 Ft.

A gazdagon illusztrált kötet a DTV Verlag 2000. évi kiadásának fordítása.

Martialis, M. Valerius: Válogatott epigrammái. Epigrammata selecta. Fordította Tordai Éva. Kirké Kétnyelvű Klasszikusok 3. Kirké, Budapest, 2001. 80 old. ISBN 963 00 9082 1. ISSN 1586-7846. Ára: 990 Ft.

A szerző erotikus epigrammái közül jónéhányuk ebben a kötetben jelent meg első magyar fordítása.

Molnár Imre – Jakab Éva: Római jog. Diligens BT. Szeged, 2001. Beszerezhető a Szegedi Tudományegyetemen.

Németh György: Karthágó és a só. Az ókortörténet babonái. Korona Kiadó, Budapest, 2002. 216 old. ISBN 963 937 646 9. Ára: 2990 Ft.

Idősebb Plinius: Természetrájk (XXXIII-XXXVII). Fordította, a jegyzeteket és a névmagyarozatokat készítette Darab Ágnes (XXXIV, XXXVI.) és Gesztelyi Tamás. Előszó: Havas László. Utószó: Gesztelyi Tamás. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2001. 438 old. ISBN 963 8477 57 1. Ára: 2500 Ft.

A kötet a magyar fordítással párhuzamosan közli a latin szöveget a párizsi Les Belles Lettres (G. Budé) kiadása alapján.

Vanek Zsuzsa: „A végtelenség kezdete”. Szerencsés és szerencsétlen napok egy óegyiptomi naptárban a mitológia tükrében. Kairói 86637. sz. papirusz. Mahler Ede Művészettörténet Kör – Szikomor Alapítvány, Budapest, 2001. 70 old. ISBN 963 00 9052 X. Ára 1780 Ft.

Az izléses, színes kiadvány a Szépművészeti Múzeumban kapható.

Xenophón Történeti munkái. Xenophón Összes művei 1. Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Németh György. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 624 old. ISBN 963 389 119 1; ISSN 1417-4863. Ára: 3800 Ft.

Tartalom: Hellénika (1-4.) ford. Németh György. 9-137. Hellénika (5-7.) ford. Vilmos László. 138-247. Anabaszisz, ford. Fein Judit. 251-455. A lakedaimóniak állama, ford. Németh György. 459-477. Diogenész Laertiosz: Xenophón, ford. Gradwohl Edina. 479-483. Tartalmi összefoglalás. 485-499. Jegyzetek. 501-558. Utószó. 559-574. Név- és tárgymutató. 575-624.

Bulletin of Ancient Studies

No. IX.

Editor-in-chief: György Németh

Editor: Ágoston Keisz

The aim of this periodical is to create a lively forum for all sorts of activities and communications in the field of ancient studies. This field is extremely broad: we look forward to communications from classical philologists, historians, linguists, archaeologists, orientalist and everyone else concerned with ancient studies in Hungary. We do not intend to be a scholarly periodical of a classical fashion, but rather an open forum and news bulletin of classical scholars and students in Hungary.

Contents of the present number:

New Generation (The abridged versions of two PhD dissertations and two studies from the National Scientific Students' Conference)

Mogyoródi, Emese: The Theology of Xenophanes of Colophon and the Beginnings of Greek Moral Philosophic Reflection.....	4
Prohászka, Péter: Fibulae from Pannonia Representing Gladiators.....	13
Fehér, Bence: The Materials, Sources and Techniques of Early Islamic Metallurgy.....	19
Simon, Zsolt: Latin niger, nigra, nigrum and the Indo-European Suffiy -ró-.....	23

Conference

Németh, György: Public Administration, Bureaucracy and Inscriptions.....	29
--	----

InterAntic

Lőrinc, Ádám: The Homepage of the Centre for the Study of Ancient Documents (CSAD).....	31
---	----

<u>Top Secret Publications</u>	33
--------------------------------------	----

T a r t a l o m

Utánpótlás

Mogyoródi Emese: Kolophóni Xenophanés teológiája és a görög morálfilozófiai reflexió kezdetei	4
Prohászka Péter: Gladiátorábrázolásos fibulák Pannóniából.....	13
Fehér Bence: A koraiszlám fémművesség anyagai, forrásai és technikái	19
Simon Zsolt: A latin niger, nigra, nigrum és az indoeurópai -ró- szuffixum.....	23

Konferencia

Németh György: Közigazgatás, adminisztráció és a feliratok	29
--	----

Interantik

Lőrincz Ádám: A Centre for the Study of Ancient Documents (CSAD) honlapja	31
--	----

<u>Szigorúan titkos kiadványok</u>	33
--	----